

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СТРАТОНОВ СТАНІСЛАВ ЮРІЙОВИЧ

УДК 343.983.25

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЕКСПЕРТИЗИ
ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНОСТІ ДОКУМЕНТУ**

12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза;
оперативно-розшукова діяльність»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **С. Ю. Стратонов**

Науковий керівник: **Татаров Олег Юрійович**, доктор юридичних наук,
професор, заслужений юрист України

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Стратонов С.Ю. Теоретичні та методичні основи експертизи встановлення давності документу. – *Рукопис*.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020.

У дисертації розроблено теоретичні та методичні основи експертизи встановлення давності документу. Розглянуто поняття судової експертизи та експертного дослідження, обґрунтовано їх співвідношення як форми та змісту. Під експертизою встановлення давності документу запропоновано розуміти дослідження документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків, яке проводиться експертом у передбачених законом випадках і порядку з використанням досягнень науки, технічних засобів і методик експертного дослідження, за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження.

Встановлено, що експертиза встановлення давності документу є підвидом експертизи реквізитів документів, експертизи матеріалів документів, експертизи друкарських форм та інших засобів виготовлення документів, які є видами технічної експертизи документів, яка в свою чергу відноситься до класу криміналістичних експертиз. Обґрунтовано необхідність виокремити експертизу встановлення давності документу в якості виду, а не підвиду, в роді технічної експертизи документів.

Висвітлено загальні положення щодо розуміння об'єкта і предмета експертизи. Виокремлено й охарактеризовано об'єкти встановлення давності документу: реквізити документу, матеріали письма та порівняльний матеріал. Визначено предмет встановлення давності документу як фактичні дані,

пов'язані з визначенням відповідності часу виготовлення документу вказаній у ньому даті або хронологічній послідовності нанесення окремих реквізитів документа, які отримані на основі використання експертом у передбачених законом випадках і порядку спеціальних знань у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів. Виокремлено й охарактеризовано завдання експертизи встановлення давності документу, які за своїм характером є діагностичними.

Визначено поняття та ознаки судово-експертної діяльності. Під судово-експертною діяльністю в галузі експертизи встановлення давності документу запропоновано розуміти діяльність уповноважених суб'єктів, націлену на забезпечення організації та проведення незалежного, кваліфікованого, повного й об'єктивного дослідження документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічній послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків з використанням досягнень науки, технічних засобів і методик експертного дослідження. Виокремлені принципи судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. Визначено складові елементи, які в своїй сукупності формують зміст судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу.

Встановлено, що під час проведення експертизи встановлення давності документу судовим експертом застосовується система загальних і спеціальних методів, а також засобів дослідження. З'ясовано, що вибір методів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу залежить від багатьох факторів – змісту експертного завдання, принципів судово-експертної діяльності, зокрема принципу максимального збереження об'єктів, обраного методу чи методів експертного дослідження.

Визначено загальні положення методики експертних досліджень при встановленні давності документу. Під названою методикою запропоновано розуміти апробований результат наукової роботи, який представлений системою послідовних дій судових експертів з використання методів і

засобів дослідження властивостей і зв'язків об'єктів судової експертизи з метою визначення давності виготовлення документу або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків, повинна формуватися у відповідності до принципів судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу.

Обґрунтовано необхідність виокремлювати в тактиці проведення експертизи встановлення давності документу три етапи: підготовка та призначення експертизи встановлення давності документу; проведення експертизи встановлення давності документу та оформлення висновку експерта; оцінка висновку експерта слідчим, судом і його використання в кримінальному провадженні.

Визначено, що підготовка та призначення експертизи встановлення давності документу як етап тактики проведення цієї судової експертизи відіграє основоположну роль у створенні сприятливих для роботи судового експерта умов, що в свою чергу є способом реалізації гарантій незалежності роботи судового експерта та правдивості висновку експерта.

Встановлено, що етап проведення експертизи встановлення давності документу відображає визначений приписами закону й обраною методикою проведення судової експертизи алгоритм дій судового експерта при проведенні експертного дослідження з метою отримання обґрунтованих відповідей на питання стосовно абсолютного та/чи відносного віку документу та оформленні його результатів. Виокремлено й охарактеризовано дві стадії етапу проведення експертизи встановлення давності документу: 1) проведення експертних досліджень з встановлення давності документу, 2) фіксація ходу та результатів експертного дослідження шляхом складання висновку експерта.

Констатовано, що оцінка висновку експерта, сформованого за результатами проведення експертизи встановлення давності документу, полягає в одночасній перевірці наявності доказових властивостей і відповідності принципам судово-експертної діяльності, а також досягненням

науки і техніки. Відзначено, що оцінюючи висновок експерта, потрібно виключити можливість експертної помилки. Названо основні напрямки використання висновку експерта в кримінальному провадженні.

Ключові слова: судова експертиза, експертне дослідження, криміналістична експертиза, технічна експертиза документів, експертиза встановлення давності документу, абсолютний вік документу, відносний вік документу, судово-експертна діяльність.

SUMMARY

Stratonov S.Yu. Theoretical and Methodological Bases of the Forensic Examination of the Document Age Setting. – *Qualifying scientific work as the manuscript.*

The thesis for a candidate's degree by the specialty 12.00.09 "Criminal Procedure and Criminalistics; Forensic Expertise; Operative and Search Activity (081 – Jurisprudence). – National Academy of Internal Affairs, Kiev, 2020.

The author of the dissertation has provided theoretical and methodological bases of the forensic examination of the document age setting.

The concepts of forensic expertise and expert examination have been considered. The correlation between the expertise and expert examination as forms and content has been substantiated. The author has suggested to understand the forensic examination of the document age setting as a study of a document for the purpose of determining the prescription of its manufacture or chronological sequence of writing separate parts and drawing of identification marks, which is carried out by the expert in the cases prescribed by law and using the achievements of science, technical means and techniques of expert research, on the instructions of the investigating judge or a court granted at the request of a party to criminal proceedings.

It has been established that the examination of document prescription is a subspecies of examination of requisites of documents, examination of materials of

documents, examination of printing forms and other means of production of documents, which are types of technical examination of documents, which in turn belongs to the class of forensic expertise. The necessity to distinguish the expertise of establishing the statute of limitations of a document as a type, not a subspecies, in the form of technical examination of documents has been substantiated.

The general provisions for understanding the object and subject of examination have been explained. It have been separated and characterized such objects of the forensic examination of the document age setting as details of the document, writing materials and comparative material. The subject of the forensic examination of the document age setting has been defined as the actual data related to determining the correspondence of the time of production of the document to the date specified therein or the chronological sequence of application of certain details of the document, which are obtained on the basis of the expert's use in the cases provided by law and the order of special knowledge in the field of forensic investigation documents. The task of examining the prescription of a document, which by its nature is diagnostic, has been distinguished and characterized.

The concepts and features of forensic activity have been defined. Forensic activities in the field of examination of the document age setting have been offered to understand the activities of authorized entities aimed at ensuring the organization and conducting an independent, qualified, complete and objective study of the document in order to determine the prescription of its manufacture or the chronological sequence of writing separate parts and drawing identification marks using the achievements of science, technical means and techniques of expert research. The principles of forensic expert activity in the field of examination of the statute of limitations of the document have been outlined. The constituent elements, which in their totality form the content of forensic activities in the field of examination of the statute of limitations of the document, have been determined.

It has been established that during forensic examination of the document age setting the court expert uses a system of general and special methods, as well as research tools. It has been found that the choice of research methods in conducting

the forensic examination of limitation of the document depends on many factors – the content of the expert task, the principles of forensic activity, in particular the principle of maximum conservation of objects, the chosen method or methods of expert research.

The general provisions of the methodology of expert research in establishing the document age have been determined. Under this method it has been suggested to understand the tested result of scientific work, which is represented by a system of sequential actions of forensic experts on the use of methods and means of researching the properties and connections of objects of forensic examination in order to determine the prescription of document production or chronological sequence of writing individual parts and drawing of identification signs should be formed in accordance with the principles of forensic expertise in the field of limitation document review.

The necessity to distinguish in the tactics of conducting the forensic examination of the document age setting such three stages as preparation and appointment of the examination of the document age setting; conducting the examination of the document age setting and drawing up the expert's opinion; assessment of the expert's opinion by the investigator, the court and its use in criminal proceedings, have been justified.

It has been determined that the preparation and appointment of the forensic examination of the document age setting as a stage in the tactics of conducting this forensic examination plays a fundamental role in creating favorable conditions for the work of a forensic expert, which in turn is a way of realizing the guarantees of independence of the forensic expert's work and the truthfulness of the expert's conclusion.

It has been established that the stage of conducting the examination of the document age setting reflects the algorithm of actions of the court expert determined by the prescriptions of the law and the chosen methodology for conducting the judicial examination in conducting expert research with the purpose of obtaining reasonable answers to questions regarding the absolute and / or

relative age of the document and registration of its results. It have been distinguished and characterized such two stages as: 1) conducting expert studies on the establishment of the document age, 2) fixing the progress and results of the expert examination by drawing the expert's opinion.

It has been stated that the assessment of the expert's opinion, formed on the basis of the examination of the document age setting, is to simultaneously check the availability of evidential properties and compliance with the principles of forensic activity, as well as the achievements of science and technology. It has been noted that in assessing the expert's opinion, one should exclude the possibility of expert error. The main directions of using expert's opinion in criminal proceedings have been named.

Key words: forensic expertise, expert research, forensic examination, technical examination of documents, forensic examination of the document age setting, absolute age of the document, relative age of the document, forensic activity.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Стратонов С.Ю. Поняття та зміст судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 1. Том 4. С. 170-175.
2. Стратонов С.Ю. Предмет експертизи встановлення давності документу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск 2. Том 3. С. 101-106.
3. Стратонов С.Ю. Оценка заключения эксперта по результатам экспертизы установления давности документа и его использование в уголовном производстве. *Право и Закон*. 2019. № 2. С. 133–139. (Кыргызская Республика)

4. Стратонов С.Ю. Завдання експертизи встановлення давності документу. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Випуск 6. Спецвипуск. С. 129-134.

5 Стратонов С.Ю. Поняття експертизи встановлення давності документу, її місце в системі судових експертиз і значення у кримінальному провадженні. *Наукового вісника публічного та приватного права*. 2019. № 5-6/2019. С. 162-166.

6. Стратонов С.Ю. Об'єкти експертизи встановлення давності документу *Науковий журнал «Право і суспільство»*. 2020. № 2. С. 211-215.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Стратонов С.Ю. Про загальні положення методики експертних досліджень при встановленні давності документу. *Становлення та розвиток наукових досліджень: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої Дню науки України (м. Київ, 20-21 травня 2016 р.)*. Київ: ГО «Фундація науковців та освітян», 2016. С. 89-92.

2. Стратонов С.Ю. Суб'єкти судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності та використання спеціальної техніки : матеріали Круглого столу присвяченого «Тижню права» (Дніпро, 6 груд. 2018 р.)*. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 168-170.

3. Стратонов С.Ю. Принципи судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. *Актуальні проблеми правової науки в сучасних умовах: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (16 травня 2019 року) / Редкол.: Почтовий М.М. (гол. ред.) та ін. Кривий Ріг: КФ ДДУВС, 2019. С. 131-134.*

4. Стратонов С.Ю. Питання вибору методів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу. *Правова освіта: науковий погляд молодих вчених: матеріали науково-практичної конференції до Міжнародного дня освіти (м. Київ, 24 січня 2020 р.)*. – Київ: Громадська організація «Фундація науковців та освітян», 2020. С. 45-48.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	11
ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНОСТІ ДОКУМЕНТУ	22
1.1. Поняття експертизи встановлення давності документу, її місце в системі судових експертиз і значення у кримінальному провадженні	22
1.2. Об'єкти експертизи встановлення давності документу	38
1.3. Предмет і завдання експертизи встановлення давності документу.....	53
Висновки до розділу 1	65
РОЗДІЛ 2 МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНОСТІ ДОКУМЕНТУ	68
2.1. Зміст і принципи судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу	68
2.2. Система методів і засобів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу	94
2.3. Загальні положення методики експертних досліджень при встановленні давності документу	115
Висновки до розділу 2	131
РОЗДІЛ 3 ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНОСТІ ДОКУМЕНТУ	133
3.1. Підготовка та призначення експертизи встановлення давності документу	133
3.2. Проведення експертизи встановлення давності документу та оформлення висновку експерта	149
3.3. Оцінка висновку експерта слідчим, судом і його використання у кримінальному провадженні	165
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183
ДОДАТКИ.....	205

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень

ЄРДР – Єдиний реєстр досудового розслідування

КК – Кримінальний кодекс України

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Під час досудового розслідування багатьох кримінальних правопорушень виникає необхідність використання спеціальних знань. Зокрема, для механізму низки кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, у сфері господарської діяльності, у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, тощо характерним способом учинення є використання підроблених документів з метою полегшення досягнення протиправного задуму, а також для приховання факту вчинення злочинів або причетності до протиправних діянь конкретної особи. Тому для вирішення ситуативно обумовлених завдань розслідування необхідно дослідити вказані документи, щоб встановити їх властивості, в тому числі абсолютний та/чи відносний вік. З цією метою сторони кримінального провадження, слідчий суддя залучають експерта для проведення експертизи встановлення давності документу. Наведені відомості вказують на важливе практичне значення такого різновиду криміналістичних досліджень як експертиза встановлення давності документу.

Незважаючи на розповсюдженість у кримінальному провадженні використання спеціальних знань у формі призначення та проведення експертизи встановлення давності документу, теоретичні та методичні основи вказаної судової експертизи недостатньо розроблені. У вчених та практиків відсутні єдині підходи до розуміння сутності, природи та завдань експертизи встановлення давності документу, наслідком чого є невизначеність засад методики експертних досліджень при встановленні віку документа. Зареєстровані й апробовані методики проведення судової експертизи пропонують методи дослідження при встановленні абсолютного віку виконання документа та тільки окремих напрямів досліджень з встановлення відносного віку документа, що свідчить про відсутність

комплексного підходу до методичного забезпечення експертизи встановлення давності документу. Низьким рівнем розробленості відзначаються й криміналістичні рекомендації щодо тактики проведення вказаного різновиду судової експертизи, зокрема під час її підготовки та призначення, проведення експертного дослідження, оцінки та використання висновку експерта в кримінальному провадженні. Зазначені обставини вказують, що розроблення теоретичних і методичних основ експертизи встановлення давності документу, а також її організації та проведення є пріоритетними напрямками прикладних досліджень науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, експертних служб Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Науковим підґрунтям дисертаційної роботи є праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі криміналістики, кримінального процесу та судової експертизи, які розглядали питання використання спеціальних знань у кримінальному провадженні у формі залучення експерта, тактичні та методичні особливості проведення судових експертиз взагалі й окремих її видів, зокрема технічного дослідження документів: Г.К. Авдєєвої, Т.В. Авер'янової, М.Ю. Будзієвського, А.Е. Волкової, О.Г. Волошина, О.В. Воробей, Л.М. Головченко, С.Й. Гонгало, В.Г. Гончаренка, С.В. Євдокіменко, В.А. Журавля, Н.І. Клименко, Д.С. Коровкіна, О.Ю. Костіної, А.В. Лубенцова, Є.Д. Лук'янчикова, В.О. Ляпичева, І.М. Мельникова, О.М. Моїсєєва, Л. Оганяна, В.Г. Пелюшка, С.І. Перліна, І.В. Пирога, Г.В. Прохорова-Лукіна, О.Р. Росинської, М.Я. Сегая, В.С. Сезонова, Е.Б. Сімакової-Єфремян, А.В. Скрипченка, Я.І. Слободяна, О.С. Тарасенко, О.Ю. Татаров, Н.М. Ткаченко, М.В. Топорової, В.М. Шведової, А.В. Шевчишен, В.Ю. Шепітька, В.М. Шерстюк, О.Р. Шляхова, М.Г. Щербаковського, В.Д. Юрчишина та інших учених.

Проте теоретичні та методичні основи експертизи встановлення давності документу не були досліджені на монографічному рівні. В працях

І.В. Пирога «Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування» (Дніпропетровськ, 2015), М.Г. Щербаковського «Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні» (Харків, 2015), Н.М. Ткаченко «Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження» (Харків, 2017), В.М. Шерстюк «Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності» (Харків, 2017) визначені наукові, правові й організаційно-тактичні засади реалізації судово-експертної діяльності, зокрема при проведенні судових експертиз у цілому, без виокремлення специфіки для окремих її різновидів. У роботах О.В. Воробей, А.В. Кофанова «Техніко-криміналістичне дослідження документів» (Київ, 2011), С.Й. Гонгало «Судова техніко-криміналістична експертиза документів: сучасні можливості дослідження та перспективи розвитку» (Київ, 2013) визначаються завдання, види, методи та засоби технічного дослідження документів, М.Ю. Будзієвського «Техніко-криміналістичне дослідження документів на транспортні засоби» (Запоріжжя, 2009) та В.С. Сезонова «Комплексне експертно-криміналістичне дослідження транспортних засобів» (Харків, 2018) – особливості технічної експертизи документів на транспортні засоби, при цьому питання про встановлення давності їх виконання висвітлюється фрагментарно. У дисертаційному дослідженні «Криминалистическая экспертиза установления относительной давности выполнения реквизитов документов» (М. В. Топорова, Москва, 2014) визначено предмет, завдання, об'єкти та методи експертного дослідження документів для встановлення їх відносного віку, однак особливості встановлення абсолютного віку, як один із способів установлення відносної давності виконання реквізитів документів, досліджено не в повному обсязі. Зазначене свідчить про актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертація виконана відповідно до Пріоритетних напрямів

розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 03 березня 2016 р.; Плану заходів із виконання обов’язків та зобов’язань України, що випливають з її членства в Раді Європи (Указ Президента України від 12 січня 2011 р. № 24/2011); Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні (Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008); Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки (Указ Президента України 20 травня 2015 р. № 276/2015); Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 11 червня 2020 р. № 454; відповідає Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 року, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України 7 вересня 2011 р. № 942.

Тема дисертаційного дослідження затверджена рішенням Вченої ради Харківського національного університету внутрішніх справ від 23 червня 2016 року (протокол № 6).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є розроблення теоретичних та методичних основ експертизи встановлення давності документу.

Для досягнення поставленої мети в дисертації були поставлені такі *задачі*:

- сформулювати визначення експертизи встановлення давності документу, встановити її місце в системі судових експертиз і значення в кримінальному провадженні;

- визначити об’єкти експертизи встановлення давності документу;

- охарактеризувати предмет експертизи встановлення давності документу та сформулювати типові експертні завдання, які виносяться на її вирішення;

- з'ясувати зміст і принципи судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу;
- виокремити основні методи та засоби дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу;
- удосконалити загальні положення методики експертних досліджень при встановленні давності документу;
- охарактеризувати особливості підготовки та призначення експертизи встановлення давності документу;
- визначити особливості проведення експертизи встановлення давності документу та оформлення висновку експерта;
- розробити рекомендації щодо оцінки висновків експертизи встановлення давності документу слідчим, судом і його використання у кримінальному провадженні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку із судово-експертною діяльністю в галузі експертизи встановлення давності документу.

Предмет дослідження – теоретичні та методичні основи експертизи встановлення давності документу.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження в роботі було використано діалектичний метод пізнання дійсності, загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. За допомогою *діалектичного* методу встановлено місце експертизи встановлення давності документу в системі судових експертиз і її значення в кримінальному провадженні; виокремлено предмет, об'єкти та завдання експертизи встановлення давності документу; визначено сутність і структуру судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу; з'ясовано напрями вдосконалення загальних положень методики експертних досліджень при встановленні давності документу; з'ясовано особливості проведення експертизи встановлення давності документу (розділи 1–3); сформульовано висновки та пропозиції за темою дисертації. Методи *формальної логіки*

використано під час дослідження нормативно-правових актів, матеріалів експертних і кримінальних проваджень, аналітичної й інформаційно-довідкової літератури, наукових підходів з окремих питань, що входять у предмет дослідження (розділи 1–3); *системно-структурний* метод дозволив визначити місце експертизи встановлення давності документу в системі судових експертиз, визначити структурні елементи судово-експертної діяльності в галузі проведення експертизи встановлення давності документу, з'ясувати структуру методики експертних досліджень при встановленні давності документу та систему методів таких досліджень, виокремити етапи тактики проведення експертизи встановлення давності документу (підрозділи 1.1, розділи 2, 3); за допомогою *порівняльно-правового* методу проаналізовано норми законодавства, які регулюють судово-експертну діяльність і порядок використання в кримінальному провадженні спеціальних знань у формі залучення експерта для проведення експертизи встановлення давності документу (підрозділ 2.1, розділ 3); *соціологічні* та *статистичні* методи дозволили зібрати відомості про особливості проведення експертизи встановлення давності документу та використання її результатів у доказуванні в кримінальному провадженні (розділ 3).

Емпіричною базою дисертації є результати опитування 164 працівників Експертної служби МВС України з Вінницької, Волинської, Житомирської, Запорізької, Дніпропетровської, Львівської, Київської, Одеської, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської та Чернівецької областей і 56 атестованих судових експертів науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України; вивчення матеріалів 278 судових експертиз і експертних досліджень документів; аналітично-довідкові та статистичні дані МВС України, Міністерства юстиції України, Експертної служби МВС України, науково-дослідних інститутів судової експертизи при Міністерстві юстиції України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є комплексним дослідженням теоретичних і методичних основ експертизи встановлення давності документу. У роботі сформульовані концептуальні положення, висновки та рекомендації, які мають певний ступінь новизни, зокрема:

вперше:

- визначено поняття «експертиза встановлення давності документу» як дослідження документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків, яке проводиться експертом у передбачених законом випадках і порядку з використанням досягнень науки, технічних засобів і методик експертного дослідження;

- з урахуванням спільності об'єкту, завдань, предмету та методів дослідження обґрунтовано доцільність виокремлення експертизи встановлення давності документу як виду (а не підвиду) технічної експертизи документів;

- за допомогою аналізу нормативно-правових актів, які регулюють судово-експертну діяльність, а також теоретичних основ експертизи встановлення давності документу визначено зміст судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу як діяльності уповноважених суб'єктів, що спрямована на забезпечення організації та проведення незалежного, кваліфікованого, повного й об'єктивного дослідження документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків з використанням досягнень науки, технічних засобів і методик експертного дослідження;

- визначено, що предметом експертизи встановлення давності документу є фактичні дані, пов'язані з визначенням відповідності часу виготовлення документа вказаній у ньому даті або хронологічної послідовності нанесення окремих реквізитів документа, які отримані на

основі використання експертом у передбачених законом випадках і порядку спеціальних знань у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів;

удосконалено:

– положення щодо виокремлення з урахуванням завдань, які вирішуються під час встановлення абсолютної та відносної давності документу, а також методів такого дослідження, об'єктів експертизи встановлення давності документу (реквізити документу, матеріали письма та порівняльний матеріал);

– характеристику завдань експертизи встановлення давності документу як таких, що спрямовані на встановлення часових параметрів виконання документу чи його окремих реквізитів, що полягає в діагностиці його просторово-часових характеристик;

– загальні положення методики експертних досліджень при встановленні давності документу як апробованого результату наукової роботи, який представлений системою послідовних дій судових експертів з використання методів і засобів дослідження властивостей і зв'язків об'єктів судової експертизи з метою визначення давності виготовлення документу або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків;

– наукові положення про особливості підготовки та призначення експертизи встановлення давності документу, в ході якої перевіряється не тільки факт наявності підстав для її призначення, а й визначається доцільність і ступінь обґрунтованості її проведення у конкретному випадку за тих обставин, що склались;

– криміналістичні рекомендації щодо оцінки висновку експерта слідчим, судом, як складного розумового процесу, який здійснюється шляхом вивчення його змісту, допиту експерта та співставлення з іншими матеріалами кримінального провадження, адміністративної, господарської,

цивільної справи, та основних напрямів його використання в кримінальному провадженні, адміністративному, господарському, цивільному судочинстві;

дістало подальший розвиток:

– методичний підхід до раціонального й обґрунтованого вибору системи методів (загальних і спеціальних) та засобів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу в залежності від того, яке завдання поставлене перед судовим експертом – визначити конкретний час виконання документу, тобто абсолютну давність, чи встановити послідовність виконання реквізитів у документах, тобто відносну давність;

– положення про такі керівні основоположні та теоретичні засади судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу, як: законність, незалежність судового експерта, повнота й об'єктивність судово-експертних досліджень, максимальне збереження об'єктів дослідження;

– наукові положення щодо особливостей робочого етапу тактики проведення експертизи встановлення давності документу, який включає стадії: проведення експертних досліджень з встановлення давності документу; фіксацію ходу та результатів експертного дослідження шляхом складання висновку експерта.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що сформульовані в дисертації наукові положення, висновки та рекомендації впроваджено та використовуються в:

– *законотворчій діяльності* – у вигляді пропозицій до законодавства України, що регламентує судово-експертну діяльність в галузі експертизи встановлення давності документу (довідка Інституту законодавства Верховної Ради України від 11 червня 2020 року № 22/1205-1-19);

– *науково-дослідній діяльності* – як теоретичне підґрунтя для подальшого розвитку й удосконалення теоретичних і методичних основ експертизи встановлення давності документу (акт Харківського національного університету внутрішніх справ від 15 березня 2020 року);

– *практичній діяльності* з підготовки об'єктів для проведення експертизи встановлення давності документу, її проведення та використання висновку експерта в кримінальному провадженні (акт Головного слідчого управління НП України від 12 лютого 2020 року);

– *освітньому процесі* закладів вищої освіти при викладанні криміналістики, судової експертології, підвищенні кваліфікації слідчих, інспекторів-криміналістів, експертів, підготовці підручників, навчальних посібників, навчально-методичних матеріалів (акти Харківського національного університету внутрішніх справ від 15 березня 2020 року).

Апробація матеріалів дисертації. Результати дослідження, що включені до дисертації, оприлюднені на міжнародній науково-практичній конференції «Становлення та розвиток наукових досліджень» (м. Київ, 20-21 травня 2016 року); круглому столі «Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності та використання спеціальної техніки» (м. Дніпро, 6 грудня 2018 року); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правової науки в сучасних умовах» (м. Кривий Ріг, 16 травня 2019 року) та науково-практичній конференції до Міжнародного дня освіти «Правова освіта: науковий погляд молодих вчених» (м. Київ, 24 січня 2020 року).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (186 найменувань на 23 сторінках) та 2 додатка. Повний обсяг дисертації становить 207 сторінок, з них основний текст дисертації – 166 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНОСТІ ДОКУМЕНТУ

1.1. Поняття експертизи встановлення давності документу, її місце в системі судових експертиз і значення у кримінальному провадженні

Під час розслідування великої кількості кримінальних правопорушень особа, котра здійснює досудове розслідування, нерідко стикається з необхідністю пошуку та дослідження документів, які були знаряддям учинення вказаних протиправних діянь. Зокрема, мова йде про використання підроблених документів з метою полегшення досягнення протиправного задуму, а також для приховання факту вчинення правопорушень чи причетності до вказаних діянь конкретної особи. Тому нерідко працівники органів досудового розслідування зобов'язані використовувати в своїй діяльності зі своєчасного виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень спеціальні знання. Однією з форм використання таких знань є призначення відповідних судових експертиз. Так, для дослідження документів, які використовувалися в механізмі вчинення кримінальних правопорушень, призначається та проводиться експертиза встановлення давності документу. У зв'язку із зазначеним вважається вкрай актуальним питання про теоретичні та методичні основи експертизи встановлення давності документу.

Поняття, види, завдання та значення судових експертиз у процесі доказування, а також питання методики проведення судової технічної криміналістичної експертизи документів, зокрема в частині встановлення давності документу, досліджувалися в працях таких учених, як: Р. С. Белкіна, В. В. Бірюкова, А. Е. Волкової, Л. М. Головченко, С. Й. Гонгало, Д. В. Дабіжи, В. А. Журавля, Є. П. Іщенко, В. В. Лисенка, А. І. Лозового,

Є. Д. Лук'янчикова, Е. Б. Сімакової-Єфремян, М. В. Торопової, В. Ю. Шепітька й інших. Однак указані напрацювання в основному стосуються загальнотеоретичних та організаційно-правових положень судової експертизи в цілому та техніко-криміналістичної експертизи зокрема. Разом із тим, поза увагою залишені особливості призначення та проведення експертизи встановлення давності документу. Тому в представленому підрозділі дисертації переслідуюмо мету, яка полягає у визначенні поняття експертизи встановлення давності документу, з'ясуванні її місця в системі судових експертиз і значення у кримінальному провадженні.

Цілком поділяємо думку, що при здійсненні правосуддя велику допомогу слідству та суду надає судова експертиза, яка є одним із засобів отримання доказів. Проведення ж експертизи є процесуальною дією, що полягає в дослідженні експертом за дорученням суду (слідчого) речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних і обставин, які мають значення для правильного вирішення справи [32, с. 5]. При цьому особливістю судової експертизи є те, що для встановлення фактичних даних залучається суб'єкт (судовий експерт), наділений спеціальними знаннями, які можуть бути використані для отримання доказів під час розслідування. Цей суб'єкт, на відміну від інших учасників процесу, встановлює фактичні дані за відсутності особи або органу, що призначив експертизу, але за його призначенням [60, с. 30-31]. У зв'язку з цим вважаємо, що місце експертизи встановлення давності документу в системі судових експертиз, а також її значення в кримінальному провадженні, неможливо визначити без попереднього з'ясування сутності згаданої експертизи.

Поняття «експертиза» часто вживається в науковій, виробничій і споживчій сферах повсякденного життя сучасного людства. Це поняття застосовується при проведенні різноманітних досліджень, які вимагають спеціальних професійних знань [154]. Більше того, як слушно відмічають О.П. Снігерьев і С.О. Андренко, сучасне судочинство розглядає експертизи

як один із потужних інструментів установлення істини в судових провадженнях. У свою чергу, використання висновків експерта зумовлює ступінь забезпечення законності рішення, захисту від можливих помилок: у доказуванні – отримання нових доказів, перевірка інших доказів, формування комплексів доказів; у тактичному плані – висунення та перевірка версій, моделювання механізму правопорушення. Саме тому в судових провадженнях постійно прогресивно збільшується роль спеціальних пізнань [139, с. 231]. При цьому сутність експертизи, незалежно від її виду, як указує Л. Оганян, полягає в застосуванні експертом відомого йому наукового підходу в процесі конкретного дослідження, на підставі результатів якого експерт і доходить відповідних науково обґрунтованих висновків [76, с. 23].

У контексті вищенаведеного вбачається слушною думка В.В. Ковальнової з приводу виокремлення різновидів експертиз, зокрема судових. Вчена вказує, що судова експертиза є різновидом експертизи й має особливі ознаки, які закріплені в процесуальному законі. Ці ознаки є юридичними, визначають термін «судова», і відносяться до всіх видів судових експертиз. До основних юридичних ознак судової експертизи вчена відносить: процесуальний порядок призначення й проведення експертизи; певний правовий статус об'єктів і суб'єктів дослідження; індивідуальну відповідальність (кримінальна, адміністративна й ін.); встановлення обставин, які мають значення для справи; оформлення в процесуальний документ (висновок експерта); доказове право висновку експерта. Ці процесуальні ознаки, на її думку, є основою правового статусу, який надано всім судовим експертизам [46, с. 46-47]. Тобто мова йде про те, що система ознак, зокрема процесуального характеру, вирізняють судову експертизу серед інших різновидів експертиз.

Зокрема, Л. Г. Бордюгов, з'ясовуючи зміст поняття і процесуальну природу судово-екологічної експертизи, вірно відмічає, що сутність судової експертизи розкривається через її основні ознаки, що відбивають природу

спеціальних знань судового експерта-еколога і відрізняють даний клас судової експертизи від інших. Учений пропонує серед таких ознак виокремлювати предмет, об'єкти, завдання, методики, які використовуються судовим експертом-екологом у процесі експертного дослідження й які повинні розглядатися в сукупності [8, с. 71]. З наведеного помітно, що складові елементи поняття судової експертизи в повній мірі розкривають її сутність. Більше того, вказані ознаки тісно переплітаються між собою, доповнюючи одна одну. Тому вважаємо, що неможливо сформулювати визначення поняттю «експертиза встановлення давності документу» без з'ясування властивостей, притаманних такого роду експертних досліджень. Виокремлення ознак згаданої експертизи дозволить визначити її відмінні риси, що в свою чергу надасть змогу визначити її місце в системі судових експертиз і розкрити її значення у кримінальному провадженні. У зв'язку з цим убачається доречним розпочати з'ясування поняття експертизи встановлення давності документу з аналізу положень нормативно-правових актів, а також наукових підходів до трактування поняття, змісту та ознак судової експертизи в цілому.

Так, термін судової експертизи в юридичній літературі прийнято вживати в декількох значеннях. Зокрема, як дослідження обставин справи, проведене обізнаною особою, для надання висновку з питань, які цікавлять суд і вимагають для свого вирішення спеціальних знань у сфері науки, техніки, мистецтва або професійного досвіду; як сукупність процесуальних дій, спрямованих на одержання доказу – висновку експерта; як систему установ, які займаються проведенням експертиз [167, с. 12; 139, с. 234].

У науковій літературі можна знайти як прихильників, так і противників кожного із наведених вище трактувань судової експертизи. Зокрема, чимало суперечностей викликає позиція, згідно з якою судова експертиза ототожнюється з експертними установами, тобто суб'єктами, які проводять судові експертизи. Проте, ознайомлення з науковими думками з приводу визначення судової експертизи вказує, що переважна більшість

запропонованих трактувань виокремленого терміну за своєю суттю є подібними й відрізняються формою викладу. А саме, багато вчених намагається в одній дефініції вмістити якомога більшу кількість рис, притаманних судовій експертизі й які підмічають її специфіку. При цьому за основу зазвичай беруть поняття судової експертизи, запропоноване законодавцем в однойменному нормативно-правовому акті – ст. 1 закону України «Про судову експертизу». У вказаному положенні судова експертиза визначається як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [118].

О.Ю. Паладійчук, з'ясовуючи значення судової експертизи у вирішенні завдань кримінального провадження, визначає експертизу як дослідження наданих судом чи іншими учасниками кримінального процесу об'єктів, яке проводиться експертами на основі спеціальних знань та на науковому підґрунті з метою вивчення відомостей про факти, що мають істотне значення для правильного вирішення справи, яке відбувається у процесуальному порядку з дотриманням встановлених чинним законодавством правил [79, с. 88]. О.П. Снігерьов, С.О. Андренко пропонують під судовою експертизою розуміти проведення особою, яка володіє спеціальними знаннями та має спеціальний процесуальний статус (є експертом), на підставі ухвали суду або уповноваженого органу (посадової особи), дослідження певних фактів і фактичних обставин справи з метою отримання нових фактичних даних у результаті проведеного дослідження та повідомлення відомостей, які мають значення для справи, що оформляється спеціальним документом – висновком експерта [139, с. 236]. Як зазначають автори-укладачі навчального посібника «Основи судової експертизи», під судовою експертизою треба розуміти дослідження, що проводиться судовим експертом із застосуванням спеціальних знань на виконання завдання сторін обвинувачення й захисту, слідчого судді, суду, та має значення для правильного розслідування кримінального провадження, судового розгляду

цивільної, господарської, адміністративної справи, справи про адміністративне правопорушення та виконавчого провадження. На стадії досудового розслідування й судового розгляду справи ця процесуальна дія спрямована на отримання доказів шляхом проведення дослідження судовим експертом на основі його спеціальних знань матеріальних (матеріалізованих) об'єктів, які містять інформацію про фактичні дані та обставини справи, що перебуває в провадженні уповноваженого органу (особи) [78, с. 24].

З наведеного помітно, що науковці намагаються включити у поняття судової експертизи як перелік суб'єктів її призначення і проведення, об'єктів дослідження, так і підстави, порядок та основні завдання залучення експерта до окремого провадження. При цьому, чим більше деталізуються окремі ознаки судової експертизи, тим більш громіздким стає саме визначення.

Так, судові експертизи за своєю суттю насамперед є дослідженнями, які базуються та проводяться з використанням досягнень науки та техніки. Іншими словами судові експертизи реалізуються шляхом проведення експертних досліджень. Тому варто акцентувати увагу на співвідношенні вказаних понять.

Досліджуючи сутність і значення комплексного експертно-криміналістичного дослідження транспортних засобів, В. Сезонов відзначає, що в нормативно-правових актах із питань судово-експертної діяльності досить неоднозначно закріплено й питання співвідношення судової експертизи та експертного дослідження загалом і класифікація експертиз зокрема [133, с. 313]. З приводу зазначеного варто навести наступне наукове твердження. С.І. Перлін, проаналізувавши положення Тимчасової інструкції з організації, проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС, затвердженої наказом Експертної служби МВС України від 11.11.2016 № 64н [113], та Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 [99], дійшов висновку, що судову експертизу та експертне дослідження розрізняють в

залежності від їх відношення до кримінального процесу (досудового розслідування й судового провадження) і підстав для проведення. При цьому під експертними дослідженнями розуміються як судова експертиза, так і безпосередньо експертне дослідження. Адже фактично судова експертиза і є експертним дослідженням. Однією з її відмінностей від експертного дослідження у вузькому розумінні є те, що вона проводиться в кримінальному провадженні за зверненням спеціально уповноваженого суб'єкта (слідчого, прокурора, судді чи суду) або сторони захисту. А безпосередньо експертне дослідження проводиться в усіх інших випадках, не пов'язаних із кримінальним судочинством [82, с. 285]. Цілком погоджуємося з наведеною думкою вченого. Адже навіть у згаданій Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень у п. 1.4. зазначається, що під час проведення експертиз (експертних досліджень) з метою виконання певного експертного завдання експертами застосовуються відповідні методи дослідження, методики проведення судових експертиз, а також нормативно-правові акти та нормативні документи (міжнародні, національні та галузеві стандарти, технічні умови, правила, норми, положення, інструкції, рекомендації, переліки, настановчі документи Держспоживстандарту України), а також чинні республіканські стандарти колишньої УРСР та державні класифікатори, галузеві стандарти та технічні умови колишнього СРСР, науково-технічна, довідкова література, програмні продукти тощо [99]. Тобто вживання словосполучення «проведення експертиз (експертних досліджень)» вказує на те, що обидва види діяльності є за своєю суттю однаковими, тобто дослідженнями, спрямованими на виконання певного експертного завдання.

Дещо прояснило ситуацію з нормативно-правового визначення співвідношення понять судової експертизи й експертного дослідження прийняття в 2017 році Міністерством внутрішніх справ України Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України. У вказаному

підзаконному нормативно-правовому акті в загальних положеннях наводяться визначення термінів «експертне дослідження», «об'єкти дослідження», «порівняльний матеріал», «результат експертного провадження». Зокрема, під експертним дослідженням пропонується розуміти дослідження, яке проводиться експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини події, за зверненням юридичних або фізичних осіб [97]. Більше того, зі змісту вказаного акту очевидно, що під експертним провадженням пропонується розуміти приймання, реєстрацію, облік, зберігання, дослідження та повернення ініціатору матеріалів, що надходять для проведення судової експертизи, експертних досліджень, та оформлення їх результатів [97]. Тобто в проаналізованому акті виокремлюють дві форми залучення судового експерта для вирішення питань, що потребують застосування спеціальних знань. При цьому незалежно від обраної форми залучення судового експерта мова йде про здійснення експертного провадження. Крім того, вказана Інструкція деталізує положення Тимчасової інструкції з організації, проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС [113] у частині визначення випадків, коли експертні дослідження не проводяться. Зокрема, за матеріалами, які: отримані під час проведення оперативно-розшукової діяльності; містяться в оперативно-розшуковій справі; використовуються для підготовки матеріалів у справі про адміністративне правопорушення; перебувають у кримінальному провадженні (досудовому розслідуванні і судовому провадженні) [97].

У контексті вищезазначеного вбачається слушною думка В. Сезонова з приводу того, що будь-яка судова експертиза є дослідженням, тоді як не всяке експертне дослідження – судовою експертизою. Наведені категорії не є однопорядковими категоріями, тому правильніше говорити про те, що поняття експертного дослідження, яке відображає зміст будь-якої експертизи, є загальним. Відповідно поняття експертного дослідження є відображенням

змісту діяльності експерта, тоді як поняття експертизи означає форму її реалізації (судову та позасудову) [133, с. 315].

Тож з наведеного вище помітно, що судова експертиза, як і експертне дослідження, є формами залучення судових експертів для вирішення питань, що потребують застосування спеціальних знань, шляхом здійснення дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини події, що становлять інтерес для ініціатора. Відповідно фактично за своєю суттю і судова експертиза, й експертне дослідження є однаковими категоріями, а от за юридичною ознакою різняться. Так як відмінними ознаками вказаних понять є, як зазначалося раніше, є підстави для проведення (хто є ініціатором такого дослідження) та відношення до кримінального провадження. Тому повністю поділяємо думку вчених, які відзначають необхідність розуміння експертного дослідження в двох значеннях – широкому та вузькому. В першому випадку мова йде про сутність дослідження як такого, а в другому по відношенню до його підстав і процедури проведення. Відповідно до розуміння експертного дослідження в широкому значенні судова експертиза також є таким дослідженням. Указані аспекти вважаємо за необхідне в подальшому врахувати при виокремленні ознак та визначенні поняття експертизи встановлення давності документу.

Іншою ознакою, яка повинна бути врахованою під час визначення поняття експертизи встановлення давності документу зокрема та судової експертизи взагалі, є її приналежність до слідчих (розшукових) дій. Іншими словами, потрібно встановити, чи за сукупністю своїх рис судова експертиза може бути віднесена до числа слідчих (розшукових) дій. Зокрема, І.В. Пиріг, з'ясовуючи питання віднесення судової експертизи до слідчих (розшукових) дій, відзначає, що судова експертиза є важливою процесуальною формою використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві, за допомогою якої органи досудового розслідування й суду встановлюють фактичні дані, що неможливо встановити іншим шляхом та які мають істотне значення для розслідування [87, с. 58]. При цьому вчений дотримується позиції, згідно з

якою судовій експертизі не притаманна така невід’ємна ознака процесуальної дії як провадження її виключно посадовими особами державних органів, уповноважених законом на здійснення кримінальної процесуальної діяльності. У зв’язку з чим учений робить висновок, що судова експертиза не є процесуальною дією, а значить не є слідчою (розшуковою) дією. Окрім того, для підтвердження вказаної позиції наводяться висновки Л.М. Лобойка й А.П. Черненко щодо того, що під час проведення судової експертизи повну відповідальність за її законне і вчасне провадження несе судовий експерт, а не слідчий. Більше того, за результатами вказаної дії складається не протокол слідчої (розшукової) дії, а висновок експерта, в якому викладаються результати експертного дослідження [61, с. 62; 87, с. 59].

Тому із наведеного помітно, що за своєю природою проведення судової експертизи є передусім процесуальною формою використання спеціальних знань, зокрема в кримінальному провадженні, проте жодним чином не є слідчою (розшуковою) дією. Більше того, аналіз положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) вказує, що законодавець в главі 20, яка присвячена слідчим (розшуковим) діям, висвітлює питання, пов’язані з підставами проведення експертизи, порядком залучення експерта, розглядом слідчим суддею клопотання про проведення експертизи, отриманням зразків для експертизи [55], і аж ніяк не торкається питань, пов’язаних із безпосереднім проведенням судової експертизи. З чого очевидно, що призначення судової експертизи та підготовка до її проведення за своєю суттю є процесуальними діями, а от проведення судової експертизи – проявом судово-експертної діяльності.

Тож повністю розділяємо думку з приводу того, що на даний час судова експертиза – це найкваліфікованіша форма використання спеціальних знань в кримінальному судочинстві, яка постійно розвивається шляхом створення нових і вдосконалення наявних методик дослідження і знаходить все більше застосування в судово-слідчій практиці [79, с. 89]. При цьому, як відзначає В.В. Ковальова, кожна предметна судова експертиза, будучи

елементом загальної системи судової експертології, разом з тим є самостійною, тобто представляє свою власну завершеність або визначеність свого об'єкта [46, с. 44]. У зв'язку з чим вважаємо, що виокремлення ознак, які визначають сутність експертизи встановлення давності документу та дозволяють сформулювати її поняття, необхідно здійснювати не тільки по відношенню до судової експертизи в цілому, а й з урахуванням специфіки досліджуваного різновиду судової експертизи.

Тому з урахуванням того, що у відповідності до Переліку видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, для дослідження документів проводиться технічна експертиза документів, яка включає дослідження реквізитів документів, дослідження матеріалів документів, дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів [103], вважаємо доречним розпочати виокремлення та визначення ознак, властивих експертизам встановлення давності документу, з аналізу панівних у наукових працях підходів щодо визначення поняття та змісту техніко-криміналістичної експертизи документів.

Зокрема, авторський колектив навчального посібника «Експертиза в судовій практиці» пропонує трактування техніко-криміналістичної експертизи документів як сукупності різновидів судово-експертних досліджень (технічних, фізичних, хімічних та ін.), метою яких є встановлення способу виготовлення документів або нанесення тексту і посвідчувальних знаків, факту й виду підробки, а також вирішення питань про властивості застосованих матеріалів і особливості письмових інструментів та інших допоміжних засобів, їхню групову належність, спільність джерела походження або тотожність. При цьому серед основних завдань указаної експертизи виокремлюють визначення давності виготовлення документа або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення

посвідчувальних знаків [32, с. 26-27]. Тобто науковці акцентують увагу на таких ознаках указаної експертизи, як її характер і завдання.

С. Й. Гонгало пропонує більш конкретизоване визначення судової техніко-криміналістичної експертизи документів, а саме як дослідження аналогового документа, електронного документа, відтвореного на матеріальному носіїві, яке проводиться з дотриманням процесуальних норм, за призначенням (запитом) передбаченого в законодавстві суб'єкта, з метою реалізації вирішуваних задач. Також учений відзначає, що у зв'язку з удосконаленням існуючих технічних пристроїв, розробкою та впровадженням у експертну практику нових технічних засобів та методик стало можливим вирішення таких експертних задач як: встановлення часу виконання записів (одночасності чи різночасності виготовлення екземплярів документа); встановлення абсолютної та відносної давності виготовлення документу; встановлення послідовності виконання частин документа; тощо [22, с. 11-12]. Іншими словами, С. Й. Гонгало виокремив істотні ознаки судової техніко-криміналістичної експертизи документів, які в своїй сукупності дозволяють визначити її сутність і зміст. Учений акцентував увагу на об'єкті дослідження, підставі, процесуальному регламенті, завданнях і суб'єкті проведення. Вказані ознаки дійсно відмічають специфіку такого роду судових експертиз.

Разом із тим, враховуючи той факт, що концептуально експертиза давності документу подібна з технічною експертизою документів, слід усвідомлювати, що вони не є тотожними, а відтак різняться в окремих властивостях. Тому поділяємо думку аналітиків сфери судових експертиз, які єдині в поглядах, згідно з якими процес експертизи давності документів має ряд принципово відмінних рис від традиційних стандартів технічної експертизи документів. Через указане судовій експертизі давності документів виділено окрему нішу в структурі судових рішень. Зокрема, до основних методів експертизи давності документів відносяться: виявлення послідовності, з якою штрихи та відтиски наносилися на документ;

співставлення чорнил, які використовувалися при складанні документу з аналогічними, «вік» яких відомий; визначення строку давності складання документу за допомогою картотеки зразків (порівняльний аналіз) [178]. Таким чином, однією із ознак експертизи встановлення давності документу є методи, які використовуються в ході проведення дослідження.

Інші ознаки експертизи встановлення давності документу напряду залежать від її природи. А саме – вона є різновидом судової експертизи. Порядок і підстави проведення судової експертизи регламентований на законодавчому рівні. Зокрема, правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою й об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки, закріплені законодавцем у положеннях закону України «Про судову експертизу». У ст. 1 указанного нормативно-правового акта зазначається, що судова експертиза є дослідженням на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [118]. Тобто, як вірно підмічають О. Ю. Костін і Д. В. Мотигін, судові експертизи призначаються у випадках, коли для вирішення питань у справі необхідні спеціальні знання, які не є загальновідомими й якими володіє обмежене коло фахівців. Мова йде про використання сукупності відомостей з якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання та досвіду практичної роботи, якими володіє обмежене коло спеціалістів, які використовуються для отримання доказової інформації, необхідної для встановлення істини в адміністративних, цивільних, господарських і кримінальних справах, що перебувають у провадженні органів досудового слідства, суду, державної виконавчої служби [155, с. 11].

З вищенаведеного можна дійти висновку, що експертиза встановлення давності документу є дослідженням на основі спеціальних знань, якими володіє обмежене коло фахівців, з метою забезпечення правосуддя України,

зокрема кримінального провадження. Відповідно вказаній експертизі притаманні такі риси, як:

- регламентованість випадків і порядку призначення та проведення експертизи нормами закону України шляхом визначення підстав призначення та проведення експертизи, спеціального статусу суб'єкта проведення – експерта, необхідності оформлення результатів судової експертизи у вигляді висновку експерта, який є одним із доказів у кримінальному провадженні;

- проведення дослідження базується на досягнення науки;

- об'єкт, предмет і завдання дослідження визначають специфіку технічних засобів і методик, що використовуються під час проведення експертизи встановлення давності документу [145, с. 165-166].

При цьому варто відмітити й те, що експертизі встановлення давності документу властиві й такі ознаки, які обумовлені тим, що вона проводиться в рамках кримінального провадження. Такі відмінні риси визначають її процесуальну природу. Зокрема, мова йде про те, що згадана експертиза призначається, коли для вирішення певних питань потрібні наукові, технічні чи інші спеціальні знання; проводиться експертом – особою, досвідченою в певній спеціальній галузі (галузях) знань; таке дослідження має самостійний характер; законом встановлена особлива процесуальна форма залучення експерта та експертного дослідження; результати експертизи оформлюються як висновок експерта [56, с. 620]. Тобто одним із завдань проведення експертизи встановлення давності документу є криміналістичне, зокрема техніко-криміналістичне та експертно-криміналістичне, забезпечення кримінального провадження. Адже призначення та проведення вказаної експертизи у рамках кримінального провадження є одним із засобів зі збирання доказів. Вона є свого роду «самостійною процесуальною формою одержання нових і уточнення (перевірки) наявних доказів» [8, с. 73].

Таким чином, виокремлені вище ознаки визначають специфіку експертизи встановлення давності документу, тим самим указуючи на її

місце в системі судових експертиз. Адже, як відомо, під час виокремлення видів судових експертиз за основу обирається видовий (родовий) об'єкт, який об'єднує предмети, що володіють загальними ознаками, та конкретний об'єкт, під яким розуміється певний предмет, який використовується в процесі експертного дослідження та має індивідуальні риси, котрі визначають специфіку кожного експертного дослідження [125, с. 37; 155, с. 23].

Більше того, Т.В. Будко вірно підмічає, що коректна класифікація судових експертиз є вкрай важливою для правильного оцінювання обґрунтованості висновку експерта, оскільки методика будь-якого рівня базується на пізнанні закономірностей формування і функціонування досліджуваних об'єктів, що відносяться до певної галузі (класу, роду, виду) судової експертизи. Саме тому інструмент розмежування експертиз повинен бути найбільш точним, тобто включати максимальну, але при цьому достатню (щоб не переобтяжувати) кількість критеріїв, аби виключити можливість багатозначності. Мова йде про використання при розмежуванні експертиз комплексного критерію, який включає уявлення про предмет і цілі даного виду експертизи, її об'єкт, методи і характер ґрунтового знання та враховує генезис її розвитку. Такий комплексний критерій дозволяє більш-менш чітко відмежувати їх один від одного [11, с. 68, 71].

У криміналістиці прийнято здійснювати класифікацію судових експертиз шляхом їх поділу на чотири рівні: класи (типи), роди, види, різновиди (підвиди). Зокрема, в якості окремого класу судових експертиз виділяють криміналістичні [12, с. 39-40]. При цьому згідно з положеннями Інструкції про призначення судових експертиз та експертних досліджень [99], Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів [103], а також Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та атестацію судових експертів Експертної служби МВС [104] до класу криміналістичних експертиз віднесено такий рід судової експертизи як технічна експертиза документів. У свою чергу вказана

експертиза включає в себе такі види судових експертиз як дослідження реквізитів документів, дослідження матеріалів документів, дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів. При цьому, проаналізувавши положення глави 3 розділу I Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, встановили, що для кожного виду експертиз, які входять до роду технічної експертизи документів, характерним є завдання зі встановлення давності документу. Так, серед основних завдань експертизи реквізитів документів виокремлено визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються; експертизи друкарських форм – установлення відповідності часу нанесення відтисків печаток, штампів даті виготовлення документа; експертизи матеріалів документів – визначення абсолютного часу виконання штрихів рукописних записів у документах [103].

Тому, враховуючи об'єкт і завдання експертизи встановлення давності документу, а також нормативно закріплені переліки видів судової експертизи, можна стверджувати, що остання є підвидом експертизи реквізитів документів, експертизи матеріалів документів, експертизи друкарських форм та інших засобів виготовлення документів, які є видами технічної експертизи документів, яка в свою чергу відноситься до класу криміналістичних експертиз. Проте вважаємо, що доречніше експертизу встановлення давності документу виокремити в якості виду, а не підвиду, в роді технічної експертизи документів. Таку позицію пояснюємо тим, що для вказаної експертизи характерною є така ознака як спільність об'єкту, завдань, предмету та методів дослідження.

Підсумовуючи вищезазначене, зазначимо, що експертиза встановлення давності документу є підвидом технічної експертизи документів, яка призначається та проводиться в рамках кримінального провадження з ціллю збирання об'єктивних відомостей про механізм учинення кримінального правопорушення. Експертизі встановлення давності документу властива ціла

низка ознак, які визначають її специфіку та вказують на її сутність. Останні в своїй сукупності дають можливість сформулювати наступне визначення поняття експертизи встановлення давності документу. Це дослідження документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків, яке проводиться експертом у передбачених законом випадках і порядку з використанням досягнень науки, технічних засобів і методик експертного дослідження, за дорученням сторони кримінального провадження чи слідчого судді за клопотанням сторони захисту.

1.2. Об'єкти експертизи встановлення давності документу

Експертиза встановлення давності документу, як і будь-яка судова експертиза, має притаманний їй об'єкт і предмет дослідження. Без з'ясування змісту останніх неможливо встановити сутність вказаного різновиду судової експертизи, а також удосконалити тактичні та методичні основи її проведення. Як зазначає з цього приводу Т.В. Будко, будь-яка експертиза має свій об'єкт дослідження, без існування якого неможливе проведення експертизи взагалі. При цьому об'єкт експертизи є невід'ємною і визначальною ознакою видової приналежності експертного дослідження, джерелом відомостей про ті чи інші події, з ним пов'язано встановлення меж компетенції експертів і багато іншого [11, с. 74].

Питання щодо сутності, видів та характеристики об'єктів судових експертиз, зокрема окремих їх різновидів, неодноразово досліджувалися в наукових працях багатьох учених. Зокрема, Т.В. Авер'янової, Л.Ю. Ароцкера, Р.С. Белкіна, Ю.Г. Корухова, В.Я. Колдіна, А.І. Лозового, Д.Я. Мирського, Ю.К. Орлова, І.В. Пирого, М.Я. Сегая, Е.Б. Сімакової-Єфремян, О.Р. Росинської, В.Ю. Шепітька, М.Г. Щербаковського, О.Р. Шляхова та ін. Отримані напрацювання безсумнівно збагатили вклад

науки в упорядкування об'єктів судових експертиз окремих видів. Проте в частині виокремлення та характеристики об'єктів експертизи встановлення давності документу наукові положення не були сформульовані, а наявні є фрагментарними й в основному стосуються такого роду судових експертиз як технічної експертизи документів. У зв'язку із зазначеним у цьому підрозділі переслідуюмо завдання, яке полягає у встановленні змісту понять «об'єкти судової експертизи», «об'єкти експертизи встановлення давності документу», а також виокремленні та характеристики об'єктів експертизи встановлення давності документу.

Цілком поділяємо думку В.С. Сезонова з приводу того, що обов'язковою ознакою будь-якого роду, виду (підвиду) експертизи або експертного дослідження є саме об'єкти, які містять необхідну інформацію для вирішення предметного кола питань, що мають значення для з'ясування обставин події. Ясна річ, що родова чи видова приналежність експертизи за замовчуванням визначає необхідне коло досліджуваних об'єктів через призму використовуваних методів [134, с. 67]. На вказану рису вказує й С.Й. Гонгало, на думку якого об'єкт експертизи є невід'ємною та визначальною ознакою видової належності експертного дослідження, джерелом відомостей про ті чи інші події, під яким розуміють джерело фактичних даних, за яким встановлюють певні факти, що мають значення для справи [22, с. 9-10].

У контексті вищенаведеного вважаємо за необхідне проаналізувати наукові думки стосовно визначення та класифікації об'єктів судової експертизи. Так, М.Г. Щербаковський, досліджуючи гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи, а також інформацію як підставу диференціації предмета та об'єктів судових експертиз, відзначає, що у теорії судової експертизи запроваджені класифікації об'єктів експертизи за різними підставами: загальний, родовий і конкретний, спеціальний та безпосередній, ідентифікуючий, діагностичний і такий, що ідентифікується та діагностується, кінцевий і проміжний або основний і допоміжний, макро-

та мікрооб'єкт та ін. При цьому системний підхід дозволяє розглядати наданий на дослідження матеріальний об'єкт як цілісне утворення, що має структуру, в якій можуть бути виділені певні підсистеми [172, с. 177-185; 173, с. 144].

О.Р. Шляхов визначає об'єкти експертизи як закріплені в матеріалах кримінальної справи та передбачені кримінально-процесуальним і цивільно-процесуальним законодавством джерела інформації. При цьому вчений основну роль в системі об'єктів судової експертизи відводить речовим доказам, матеріальній обстановці місця події, зразкам для порівняльного дослідження [170, с. 8]. У свою чергу, Р.С. Белкін виокремлює дві групи об'єктів судової експертизи – перша представлена матеріальними утвореннями (матеріальними об'єктами), до яких відносяться предмети (речові докази, зразки та їх комплекси), документи, люди, тварини, трупи, транспортні засоби тощо, а друга – різноманітними процесами, явищами, подіями, діями [5, с. 459].

Позиція щодо виокремлення двох груп об'єктів судової експертизи (матеріальних і нематеріальних) також знаходить своє відображення в наукових напрацюваннях О.Ю. Паладійчука, який зазначає, що об'єктом у проведенні експертизи є певний предмет (предмети), які необхідно дослідити експерту, якими зазвичай є речові докази. Крім того, до об'єктів експертизи також належать події, факти, явища та інші нематеріальні об'єкти, необхідність вивчення яких в процесі розгляду потребує спеціальних знань та проведення експертного дослідження. Однак вивчення цих подій, фактів, явищ та інших нематеріальних об'єктів здійснюється шляхом дослідження матеріальних носіїв інформації про них [79, с. 88].

На можливість віднесення до об'єктів судової експертизи подій, явищ тощо вказує й Г. Прохоров-Лукін. Учений відзначає, що так як під об'єктами наукового пізнання розуміють предметний світ, матеріальне буття з його властивостями і закономірностями [9], то відповідно об'єктами судової експертизи потенційно можуть стати будь-які, об'єктивно пов'язані з

пізнаваною в судовому порядку подією матеріальні та нематеріальні (проте відображені в матеріальній дійсності) утворення та явища [120, с. 17].

З приводу доцільності виокремлення в якості об'єкту судової експертизи нематеріальних даних вважаємо слушною думку М.Г. Щербаковського. Науковець акцентує увагу на доцільності використання вузького розуміння загального об'єкта експертного дослідження (як матеріальних предметів, речей, що піддаються експертному дослідженню). Вказану позицію вчений аргументує наступним чином. По-перше, якщо об'єктом вважати події, то змішуються поняття об'єкта та предмета (завдань) експертизи. Об'єкти експертизи, що направляються експертові для дослідження, визначає ініціатор провадження експертизи. Чи буде експерт вивчати їх з погляду відображення в них яких-небудь процесів або виявляти й оцінювати ознаки, що безпосередньо властиві даному об'єкту, – це питання предмета експертизи. По-друге, на відміну від інших видів пізнавальної діяльності, об'єкт експертного дослідження є поняттям не тільки гносеологічним, а й правовим, є єдністю гносеологічного та правового аспектів. Явища та процеси, котрі реально існують або існували у минулому, можна пізнати експертним шляхом лише за допомогою дослідження матеріальних об'єктів, що зазнали змін під впливом процесу, або предмети, які знаходилися в тому середовищі, де відбувався процес [174, с. 106-107].

Разом із тим, у судовій експертизі об'єкти розподіляють на досліджувані об'єкти та зразки [120, с. 19]. Також у теорії експертизи розрізняють поняття загального, родового (видового), конкретного та безпосереднього об'єктів. Окрім того, за процесуальною формою об'єкти поділяються на: речові докази; документи, живі особи; зразки; відомості щодо об'єктів, відображені в матеріалах справи; об'єкти, що не мають визначеного процесуального статусу (об'єкти, які не фігурують у справі як речові докази чи з морально-етичних міркуваннях (труп), чи зважаючи на фактичну неможливість поширити на них режим речових доказів (будівлі, споруди) [120, с. 21].

Заслуговує на увагу трактування терміну «об'єкти судової експертизи», запропоноване А.І. Лозовим, Е.Б. Сімаковою-Єфремян, В.Ю. Шепітько. Зокрема, під цим терміном слід розуміти матеріальні та матеріалізовані носії інформації, що досліджуються судовим експертом на підставі застосування спеціальних знань у межах предмета експертного дослідження: речовий доказ, похідне речового доказу, зразок, документ, тіло живої людини, стан її психіки, труп людини (його частки), тварина (її труп або частки), рослина (її частки), речовина, предмет, будівля, споруда, ділянка місцевості тощо, а також відомості, зафіксовані в матеріалах справи (провадження) та інших носіях інформації [62, с. 164].

Цікавою є й позиція авторів-укладачів навчального посібника «Основи судової експертизи» щодо класифікації об'єктів судової експертизи. Вони відзначають, що у зв'язку із залученням до сфери судово-експертної діяльності все нових і нових галузей знань природничих та технічних наук, разом із розвитком криміналістичної й експертної техніки, спостерігається розширення кола об'єктів судової експертизи. Разом із тим, враховуючи правову сторону поняття об'єкта судової експертизи та специфіку самого процесу експертного дослідження, вчені зазначають, що об'єктом можуть бути тільки матеріальні (матеріалізовані) утворення, які слугують засобом розпізнавання фактів і обставин, що цікавлять уповноважену особу (орган). Зокрема, матеріальні об'єкти представлені речовими доказами, предметами й іншими утвореннями, на яких зафіксовані сліди й які сліди залишають; похідні речових доказів; живі особи; труп або його частини; тварини; рослини; споруди; місце події; зразки для порівняльного дослідження; виявлені експертом латентні (приховані) сліди й мікрочастки; порівняльні матеріали, що наявні в банку інформаційних даних судово-експертної установи. Матеріалізовані ж об'єкти судової експертизи містять відомості, зафіксовані в матеріалах справи (провадження) та інших носіях інформації (матеріали справи (провадження) і матеріали, отримані в ході оперативно-розшукової чи слідчої діяльності, тощо). При цьому всі зазначені об'єкти є

джерелом відомостей, за допомогою яких експерти шляхом застосування знань із різних галузей судової експертизи встановлюють факти та обставини, що складають предмет експертизи [78, с. 27-28].

Поряд із науковими джерелами нами проаналізовані й положення нормативно-правових актів, які регламентують судово-експертну діяльність, в частині трактування об'єктів судової експертизи. Зокрема, у Тимчасовій інструкції з організації, проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС термін «об'єкти експертних проваджень (далі – об'єкти дослідження)» вживається в наступному значенні: це будь-які матеріальні носії інформації (сліди або їх копії, документи, речовини, зображення, похідні данні тощо) та/або відомості про них, що надходять до ДНДЕКЦ, НДЕКЦ з метою дослідження при проведенні судових експертиз, експертних досліджень та порівняльний матеріал. Разом із тим, під порівняльним матеріалом (далі – зразки) запропоновано розуміти будь-які матеріальні носії інформації (сліди або їх копії, документи, речовини, зображення, похідні данні тощо) та/або відомості про них, що надходять до ДНДЕКЦ, НДЕКЦ та використовуються для проведення порівняльного дослідження [113]. В Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України вживаються такі терміни як «об'єкти дослідження» (будь-які матеріальні носії інформації (сліди або їх копії, документи, речовини, зображення, вихідні дані тощо) та/або відомості про них та порівняльний матеріал, що надходять до ДНДЕКЦ, НДЕКЦ з метою дослідження під час проведення судової експертизи або експертного дослідження) та «порівняльний матеріал» (будь-які матеріальні носії інформації (сліди або їх копії, документи, речовини, зображення, вихідні дані тощо) та/або відомості про них, які надходять до ДНДЕКЦ, НДЕКЦ та використовуються для проведення порівняльного дослідження) [97].

Отже, з урахуванням наукових підходів до визначення об'єктів судової експертизи, а також нормативної регламентації вказаної сфери можна

відзначити, що об'єкти судової експертизи взагалі й експертизи встановлення давності документу зокрема представлені матеріальними та матеріалізованими носіями інформації, а також зразками для порівняльного експертного дослідження [142, с. 213]. Встановлення більш детального переліку об'єктів експертизи встановлення давності документу знаходиться у безпосередньому зв'язку зі з'ясуванням об'єктів технічної експертизи документів.

Зокрема, О.В. Воробей, досліджуючи основні поняття, виникнення та перспективи розвитку судово-технічної експертизи документів, відзначає, що об'єкти судової експертизи можна класифікувати за двома підставами: їх процесуальною природою (доказовим значенням) і речовою природою. За процесуальною природою серед об'єктів судово-технічної експертизи документів учена виділяє документи, предмети і речовини – носії доказової інформації по кримінальних і цивільних справах; документи, що засвідчують певні обставини, які мають значення для діяльності несудових установ і підприємств, а також для окремих громадян. По відношенню до документів, що залучаються до кримінальних справ, як об'єктів указанного роду судової експертизи, запропоновано виокремлювати дві групи: такі, що перевіряються, і порівняльні. За речовою ж природою серед об'єктів названої судової експертизи науковець пропонує виділяти документи; пристосування для виготовлення документів (повністю чи окремих фрагментів) або для внесення змін до раніше виготовлених документів; речовини для виготовлення документів або для внесення змін до раніше виготовлених документів [18, с. 20-21].

М.Ю. Будзієвський відзначає, що до об'єктів безпосереднього технічного дослідження документів належать:

- сам документ, який у техніко-криміналістичному дослідженні здебільшого є аркушем паперу з нанесеним, як правило, друкарським способом текстом, графами, малюнком, засобами захисту (захисною сіткою,

захисними волокнами тощо) або з іншими необхідними елементами, призначеними для складання документа за встановленою формою;

- реквізити документів, котрі є сукупністю необхідних позначень, що індивідуалізують документ. Реквізитами можуть виступати: номер, текст, фотознімок, вихідні дані поліграфічного підприємства (відомості про власника тощо), відтиски печаток і штампів, позначки, резолюції тощо;

- слідотвірні поверхні, за допомогою яких виготовляється документ: друкарські набори, друкарські машинки, печатки й штампи, пера, кулькові ручки, касові апарати, компостери та ін. Деякі з названих предметів внаслідок громіздкості або необхідності постійного використання в організації чи установі для безпосереднього дослідження експертові не надаються. У таких випадках об'єктами стають зразки відтисків їх друкувальних (писальних) поверхонь;

- об'єкти, розташовані на випадкових предметах, аналогічні до об'єктів, що увійшли до поняття «зміст документа» [10, с. 10-11].

Подібної з наведеною вище позицією дотримуються Лук'янчиков Б.С., Лук'янчиков Є.Д., Петряєв С.Ю., які до безпосередніх об'єктів техніко-криміналістичного дослідження документів відносять:

- реквізити документів: тексти, підписи, резолюції та інші позначення; відбитки печаток, штампів та інших друкованих форм і пристроїв; фрагменти, що наклеюють (фотокартки, марки, стікери); компостерні знаки;

- технічні засоби, які використовуються при виготовленні документів: прилади для письма (пір'я, стрижні кулькових, гелевих та ролевих ручок, олівці, фломастери); печатки та штампи, друкарські пристрої, що відносяться до поліграфічної та репрографічної техніки; компостери, перфатори; знаряддя для знищення штрихів шляхом підчищення; паперорізальні машини (шредери); брошурувальні пристрої;

- матеріали документів: матеріали для письма (чорнила, туш, пасти кулькових ручок, фарби, стрижні олівців, тонери репрографічної техніки), основа документа (папір, картон, коленкор, ледерин, пластик), наповнювачі

паперу (клеї, крохмаль, хімічні добавки), допоміжні матеріали (голографічні і інтерференційні зображення, захисні волокна, іридисцентне покриття), нерегламентовані речовини (засоби побутової хімії, фармацевтичні препарати) і т. п. [65, с. 220].

Тобто об'єктами технічної експертизи документів є безпосередньо документи (їх фрагменти), матеріали та засоби виготовлення документів, порівняльний матеріал. Адже техніко-криміналістичне дослідження документа містить вивчення реквізитів документа й матеріальної субстанції (матеріалів документа) [93, с. 327]. Іншими словами основним об'єктом дослідження є документ, під яким у сучасному криміналістичному розумінні, як зазначає І.І. Попович, прийнято розуміти письмовий акт або інший матеріальний предмет, який містить зафіксовану будь-яким способом фіксації інформацію про факти чи події, що мають значення для встановлення обставин у справі [92, с. 97]. При цьому функціональні якості документа забезпечуються встановленою формою його складання, що відноситься до мови, стилю, структури змісту, способу оформлення реквізитів, порядку посвідчення, реєстрації і т. ін. Документ, який складено з порушенням правил оформлення, не може братися до уваги у правовідносинах [59, с. 26-27].

Тому, говорячи про об'єкти експертизи встановлення давності документу, варто акцентувати увагу на структурних елементах документу, зокрема його реквізитах. Останні є узагальненою назвою текстів, зображень, виконаних поліграфічним способом або на знакодрукуювальних пристроях: рукописних записів, підписів, відбитків печаток і штампів [93, с. 327]. О.В. Воробей пропонує термін «реквізити документу» використовувати в двох значеннях – 1) сукупність необхідних позначень документу (текст, відбитки печаток та штампів, нумераторів та інших друкуючих пристроїв, номер, фотознімок власника та інше); 2) сукупність даних, що індивідуалізують документ (номер, найменування, дата видачі, організація та

особа, яка видала документ, прізвище власника та ін. Використовуються при описуванні документу в протоколі та у висновку експерта) [17, с. 64-65].

Згідно з Вимогами до оформлення документів ДСТУ 4163-2003 існує стандарт щодо складу реквізитів документів; вимог до змісту і розташовування реквізитів документів; вимог до бланків та оформлювання документів; вимог до документів, що їх виготовляють за допомогою друкувальних засобів. Зокрема, склад реквізитів документів може бути представлений зображенням Державного Герба України, герба Автономної Республіки Крим; зображенням емблеми організації або товарного знака (знака обслуговування); зображенням нагород; кодом організації; кодом форми документа; назвою організації вищого рівня; назвою організації; назвою структурного підрозділу організації; довідковими даними про організацію; назвою виду документа; датою документа; реєстраційним індексом документа; посиланням на реєстраційний індекс і дату документа, на який дають відповідь; місцем складення або видання документа; грифом обмеження доступу до документа; адресатом; грифом затвердження документа); резолюцією; заголовком до тексту документа; відміткою про контроль; текстом документа; відміткою про наявність додатків; підписом; грифом погодження документа; візами документа; відбитком печатки; відміткою про засвідчення копії; прізвищем виконавця і номером його телефону; відміткою про виконання документа і направлення його до справи; відміткою про наявність документа в електронній формі; відміткою про надійдення документа до організації; записом про державну реєстрацію [15].

При цьому, відповідно до загальних правил діловодства при виготовленні документа спочатку виконується текст документа, потім – підпис, який засвідчується печаткою. Зміна послідовності нанесення реквізитів на документ, тобто коли текст наноситься «зверху» на наявні на аркуші паперу підпис і печатку, може бути ознакою його монтажу. Експертні методики дозволяють вирішувати дану задачу по пересічних штрихам, в тому числі виконаним одними і тими ж матеріалами листи і пишуть

приладом. В даний час розроблена і успішно застосовується методика, що дозволяє встановлювати послідовність виконання рукописних реквізитів та реквізитів, виконаних електрофотографічним способом (друкованого тексту), і за відсутності ділянок їх взаємного перетину [16, с. 121-123].

Більше того, на те, що об'єктом експертизи встановлення давності документу є зміст документу, вказує й Експертна служба МВС Україна [33; 34], а також приватні (недержавні) експертні установи. Об'єктами дослідження при виконанні експертизи встановлення давності документу є: підписи, внесені в документ від руки; рукописні тексти; тексти, надруковані на принтерах; відтиски штампів, печаток, штемпель, факсиміле [177; 29]. При цьому зустрічаються й уточнення з приводу об'єктів експертизи встановлення давності документу, а саме: записи та підписи, виконані кульковими чи гелевими ручками; відбитки печаток і штампів, виконані штемпельним чорнилом; друковані тексти, виконані струменевими принтерами [31].

Так, головним елементом документа є текст. Текст документа містить інформацію, для фіксування якої його створено. Інформація в тексті документа викладається стисло, грамотно, зрозуміло та об'єктивно. Документ не повинен містити повторів, а також слів і зворотів, які не несуть змістового навантаження. Під час складання документів вживається діловий стиль, для якого характерний нейтральний тон викладення, позбавлений образності та емоційності. При цьому можлива рубрикація тексту – членування тексту на складові частини, відокремлення однієї частини від іншої абзацом, заголовком, номером тощо [27].

У відповідності до Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях текст документа оформляють у вигляді суцільного зв'язного тексту, або анкети чи таблиці, або шляхом поєднання цих форм. Суцільний зв'язний текст документа містить граматично і логічно узгоджену інформацію про

управлінські дії і використовується під час складання організаційно-розпорядчих документів. Суцільний зв'язний текст, як правило, складається з двох частин. У першій (вступній) частині зазначаються підстава, обґрунтування або мета складання документа, у другій (заклучній) частині – висновки, пропозиції, рішення, прохання. В окремих випадках документ може після вступної частини містити мотивувальну частину, в якій обґрунтовується позиція установи. У тексті документа, підготовленого відповідно до документів інших установ або раніше виданих документів, зазначаються його реквізити у такій послідовності: назва виду документа, найменування установи – автора документа, дата, реєстраційний номер, заголовок до тексту. Тексти складних і великих за обсягом документів (положення, правила, інструкції, огляди, звіти тощо) поділяються на розділи, підрозділи, пункти, підпункти. Пункти в тексті нумеруються арабськими цифрами з крапкою, а підпункти – арабськими цифрами з дужкою. Розділи нумеруються римськими цифрами, а також в окремих випадках вони можуть поділятися на глави. Форма анкети використовується у разі викладення у цифровому або словесному вигляді інформації про один об'єкт за певним обсягом ознак. Постійною інформацією в анкеті є узагальнені ознаки, за якими проводиться опис об'єкта, а змінною – конкретні характеристики. Таблична форма документа використовується у разі викладення у цифровому або словесному вигляді інформації про кілька об'єктів за рядом ознак [112].

Іншим не менш важливим реквізитом документу, який часто виступає в якості об'єкту криміналістичного дослідження є підпис. Цей окремий реквізит установлений Національним стандартом України «Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів» (ДСТУ 4163-2003) як обов'язковий для всіх без винятку службових документів. Крім того, підпис входить до складу деяких інших реквізитів, установлених ДСТУ 4163-2003, зокрема до грифу затвердження, грифу погодження, відмітки про засвідчення копії документа тощо [21, с. 4].

Посадові особи підписують документи в межах своїх повноважень, визначених у положеннях (статутах) установи, положеннях про структурні підрозділи, посадових інструкціях, розпорядчому документі про розподіл обов'язків між керівником та його заступниками тощо. У зазначених документах визначається також порядок підписання документів іншими особами в разі відсутності керівника установи та посадових осіб, які уповноважені їх підписувати. Підпис складається з назви посади особи, яка підписує документ (повної – якщо документ надрукований не на бланку, скороченої – на документі, надрукованому на бланку), особистого підпису, ініціалів (ініціала імені) і прізвища. Дозволяється в реквізиті «Підпис» після назви посади особи зазначати вчене звання, науковий ступінь. У разі оформлення документа на бланку посадової особи назву посади у підпису не зазначають. Два або більше підписів проставляють, якщо за зміст документа відповідають кілька осіб. При цьому підписи посадових осіб розміщуються один під одним відповідно до підпорядкованості осіб. У разі відсутності посадової особи, назва посади, прізвище, ініціали (ініціал імені) якої зазначено на проекті документа, його підписує особа, яка виконує її обов'язки, або її заступник. У такому разі обов'язково зазначаються фактична посада, ініціали (ініціал імені), прізвище особи, яка підписала документ. При цьому виправлення вносять рукописним або машинописним способом, якщо документ неможливо передрукувати. Не допускається під час підписання документа ставити прийменник «За» чи правобічну похилу риску перед назвою посади. Додавання до назви посади керівника установи або самостійного структурного підрозділу слів «Виконуючий обов'язки» або «В.о.» здійснюється на підставі розпорядчого документа [112]. Підпис розміщується під текстом документа або відмітки про наявність додатків (за наявності такої відмітки в документі) [21, с. 7].

Ще одним реквізитом документа, який використовується для його засвідчування, є відтиски печаток і штампів. Зокрема, згідно з основними вимогами діловодства відбиток печатки, що засвідчує підпис посадової

особи, ставиться таким чином, щоб він охоплював останні кілька літер найменування посади особи, яка підписала документ, але не підпис посадової особи. У документах, створених на основі уніфікованих форм, печатка ставиться на окремо виділеному для цього місці з відміткою «М. П.» [112].

Поряд із реквізитами документу під час встановлення давності його виготовлення дослідженню підлягають такі матеріальні об'єкти як матеріали документа. Як відзначає І.І. Попович, матеріали документа – це умовна назва матеріалів і речовин, що призначені для виготовлення документів: матеріали письма (застосовуються для виконання реквізитів у документі), основа документа (папір, картон), допоміжні матеріали (застосовуються для скріплення, брошурування частин документа, для корегування реквізитів) [93, с. 327; 164, с. 80]. Зокрема, по відношенню до експертизи встановлення давності документу мова йде про слідоутворюючі поверхні засобів письма та інших технічних засобів (друкарських форм, печаток, штампів, факсиміле тощо), за допомогою яких виготовляються документи та їх реквізити на певних матеріальних носіях [34]. Окрім того, в процесі визначення давності виконання документа аналізу піддаються рідкі та напіврідкі (в'язкі) матеріали, за допомогою яких написаний або надрукований документ: пишучий склад гелієвих і кулькових ручок; чорнило для струменевих принтерів; фарби для штемпельних подушок (для виконання відбитків печатки) [30].

Що ж стосується порівняльного матеріалу як об'єкту експертизи встановлення давності документу, то варто відмітити, що в якості зразків відбираються оригінали документів, які були виготовлені в конкретний проміжок часу з використанням одного й того ж кліше печатки, штампу. Окрім того, при призначенні експертиз стосовно документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки, поряд із знімними частинами копіювально-друкованих приладів необхідно також вилучити вільні зразки, які були виготовлені на вилученому принтері в період, що відповідає періоду виготовлення досліджувальних документів [99]. Також у разі дійсної

необхідності, яка може виникати у разі неможливості моделювання процесу старіння досліджуваного матеріалу письма, експерт може заявити клопотання про надання зразків порівняння [28].

Як приклад, призначаючи експертизу з метою встановлення відносної давності виготовлення документа (встановлення відповідності дати, зазначеної на документі, періоду часу нанесення на нього відтиску печатки), до експертної установи органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), обов'язково надаються вільні зразки відтисків печатки з їх супровідним листом. Зразки надаються за кожен місяць, за різні дати, у тому числі й за дату, якою датований наданий на дослідження документ. Достатність кількості та придатність зразків визначаються експертом під час їх дослідження. При цьому вказані зразки повинні відповідати таким вимогам, як: безсумнівність походження; належна якість і кількість, що відповідають методичним вимогам такого дослідження (репрезентативність); порівнянність (відсутність відмінностей зображень, які порівнюються, однакова якість паперу) [103].

Отже, з урахуванням завдань, які вирішуються під час встановлення абсолютної та відносної давності документу, а також методів такого дослідження вбачається можливим виділити наступні об'єкти експертизи встановлення давності документу: реквізити документу, матеріали письма та порівняльний матеріал. При цьому під час встановлення абсолютної давності документу об'єктами дослідження є такі реквізити документу: текст, виконаний на струйному принтері; рукописний текст і підписи, виконані чорнилами на основі гліколей і водорозчинній основі; відтиски печаток і штампів, виконані штемпельною фарбою; а під час встановлення відносної давності документу – документ з наявними ділянками пересічних штрихів реквізитів (печатки, підпису, тексту); текст, виконаний на електрофотографічному (лазерному) принтері, у випадку відсутності ділянок пересічення.

1.3. Предмет і завдання експертизи встановлення давності документу

Питання, пов'язані з встановленням предмета та завдань експертизи встановлення давності документу, відіграють ключову роль як у визначенні сутності вказаної судової експертизи, так і забезпеченні її проведення. Як вірно з цього приводу зазначає І.І. Попович, ефективність проведення судово-технічної експертизи документів залежить від вирішення декількох проблем: організаційно-правової, яка включає регулювання й регламентацію судово-експертної діяльності; методологічної, яка потребує чіткого визначення предмета дослідження, конкретизацію завдань, визначення компетенції експерта; інформаційно-методичної, що включає питання інформаційного й методичного забезпечення проведення судово-технічної експертизи документів. Одним із важливих залишається питання щодо предмета такого виду експертизи [93, с. 326]. Вказані в повній мірі стосуються й можуть бути застосовані по відношенню до предмету експертизи встановлення давності документу.

Більше того, необхідність визначення предмета судової експертизи в цілому й експертизи встановлення давності документу зокрема обумовлюється тим, що предмет експертизи представляє собою її суттєву ознаку, якою визначається природа і джерело знань експерта конкретної спеціальності [24, с. 231; 169, с. 19-25]. На зазначену рису досліджуваної категорії вказує й С.В. Євдокіменко. На її думку, правильне визначення предмета судової експертизи впливає на практичну діяльність експерта, коло питань, які ним вирішуються, і межі його компетенції. У свою чергу від конкретних питань, які ставляться ініціатором перед експертом, залежить перелік матеріалів, що будуть направлені на дослідження [35, с. 37-38]. Відповідно, як підсумовує М.В. Топорова, предмет судової експертизи є поняттям не тільки теоретичним, а й правовим, оскільки не тільки визначає

можливості різних родів (видів) експертиз і дозволяє відмежовувати їх одну від одної, а й установлює межі компетенції експерта [158, с. 31].

Окрім правового й теоретичного аспектів, предмету судової експертизи притаманний і практичний. На останньому свою увагу зосередив А.В. Лубенцов. Учений відзначає, що у практичному аспекті в предметі судової експертизи виділяють процесуальну та гносеологічну сторони. Процесуальна сторона предмета судової експертизи має вираз у колі обставин, що встановлюються за допомогою спеціальних знань і є елементами системи доказів. Гносеологічна сторона предмета судової експертизи має вираз у тому, що предметом пізнання під час практичного експертного дослідження є властивості об'єкта дослідження [64, с. 200].

У науковій літературі предмет судової експертизи розглядають у нерозривному зв'язку із завданнями. Більше того, чимало вчених поділяє думку, що вказані поняття є однозначними. Адже предмет експертизи є сукупністю обставин, які необхідно встановити шляхом проведення досліджень з використанням методів і засобів науки, техніки тощо задля вирішення окремих завдань, які в своїй сукупності формують мету конкретної судової експертизи. Мета ж експертизи полягає у проведенні експертом спеціального дослідження. Таке дослідження передбачає отримання таких нових фактичних даних, які досі ініціаторам проведення експертизи не були відомі та які іншим способом встановити неможливо [79, с. 89]. Зокрема, вказаного підходу дотримується О.Р. Шляхов, який визначає предмет судової експертизи шляхом перерахування цілей такого дослідження. А саме: предмет судової експертизи містить фактичні дані, обставини справи, встановлювані на основі спеціальних криміналістичних досліджень у процесі розв'язання, пов'язаних із ідентифікацією особи, предметів, речей та інших обставин справи [166, с. 1-17].

У зв'язку із вищезазначеним у представленому підрозділі дисертації з метою визначення предмета та завдань експертизи встановлення давності документу проаналізуємо наукові підходи до визначення предмета судової

експертизи, предмета технічної експертизи документів і предмета експертизи встановлення давності документу, а також завдань указаної експертизи.

В.Д. Арсен'єв визначає предмет експертизи як сторони, властивості та відношення її об'єктів, досліджуваних засобами, методами, методиками експертизи з метою розв'язання питань, які мають значення за справою та перебувають у межах спеціальної компетенції відповідної галузі знань [3, с. 4-5]. Вважаємо, що наведене тлумачення потребує уточнення. Не можна предмет будь-якого пізнання, в тому числі судової експертизи, трактувати як певні ознаки, риси чого-небудь. Це насамперед конкретні, фактичні дані, які підлягають встановленню. Тому цілком підтримуємо твердження, що предметом експертного дослідження є не сам факт або явище, а встановлення цього факту, явища або судження про факт, що представлений експертові. Йдеться про предмет дослідження, і в даному випадку поняття предмета рівноцінне поняттю мети. Факти ж, явища і т. ін. є об'єктом експертизи, тобто тими засобами, за допомогою яких експерт вирішує свої завдання. Предметом судової експертизи є вирішення експертних завдань з метою встановлення фактичних даних на основі дослідження об'єктів – матеріальних носіїв інформації про факт або подію за допомогою спеціальних методів і методик [179, с. 18-19].

Тому предмет судової експертизи слід розуміти та тлумачити як фактичні дані та обставини справи (провадження), встановлювані судовим експертом на підставі використання спеціальних знань шляхом застосування відповідних засобів (методів) при дослідженні матеріальних та матеріалізованих носіїв інформації з метою вирішення завдань судової експертизи. Ці фактичні дані й обставини мають значення для кримінального провадження, вирішення справи про адміністративне правопорушення, цивільної, господарської, адміністративної справи або виконання рішень суду встановлюються на підставі спеціальних знань судового експерта та визначаються завданнями (питаннями), поставленими перед судовим експертом або в порядку експертної ініціативи [78, с. 25].

Слід відмітити тлумачення терміну «предмет судової експертизи», запропоноване А.І. Лозовим, Е.Б. Сімаковою-Єфремян, В.Ю. Шепітьком, а саме як фактичних даних (фактів) і обставин, що мають значення для кримінального провадження, вирішення справи про адміністративне правопорушення, цивільної, господарської, адміністративної справи або виконання рішень суду, які встановлюються на підставі застосування спеціальних знань судового експерта та визначаються завданнями (питаннями), поставленими перед судовим експертом, або в порядку експертної ініціативи [62, с. 165]. На нашу думку, вказана дефініція в повній мірі розкриває сутність і значення предмета судової експертизи, а також його зв'язок із завданнями експертизи.

Разом із тим, потрібно відзначити, що предмет судової експертизи може варіюватися в залежності від рівня загальності. Ось чому М.Г. Щербаковський надає визначення понять «предмет роду експертизи» і «предмет конкретної експертизи». Під першим терміном запропоновано розуміти доказову чи орієнтуючу інформацію, яка може бути отримана на сучасному етапі розвитку судової експертизи дослідженням спеціального об'єкта, котрий є частиною властивостей об'єкта роду експертизи, а під другим – доказову чи орієнтуючу інформацію, яка може бути отримана дослідженням безпосереднього об'єкта, котрий є частиною властивостей наданого на експертизу конкретного матеріального носія [173, с. 145].

Як уже зазначалося раніше, експертиза встановлення давності документу є підвидом технічної експертизи документів. Тому з метою встановлення предмета експертизи встановлення давності документу вбачається логічним здійснити аналіз наукових підходів до визначення предмету технічної експертизи документів. Адже, як відомо, вказані експертизи співвідносяться як окреме й загальне. Відповідно, щоб детальніше висвітлити риси окремого, спочатку варто ретельно ознайомитися з властивостями загальними.

Предмет судово-технічної експертизи документів, на думку О.В. Воробей, становлять факти і обставини, пов'язані з виготовленням документів, способом внесення у них змін, виявленням невидимих записів тощо, які встановлюються на основі спеціальних знань у галузі технічного дослідження (або інакше – техніко-криміналістичного дослідження) документів у передбаченому законом порядку. При цьому до основних (загальних) завдань вказаної експертизи відносяться: визначення способу виготовлення документу; встановлення факту і способу зміни змісту документа; відновлення погано видимих і невидимих записів; відновлення первинного виду документа; визначення часу виготовлення документа; ідентифікація знарядь, засобів, обладнань і матеріалів, що застосовувалися для виготовлення документа, а також його виконавця [18, с. 20, 22].

Дещо подібним за своїм змістом є трактування предмета судово-технічної експертизи документів, запропоноване І.І. Поповичем. Учений визначає його як фактичні обставини, які встановлюються в процесі техніко-криміналістичного дослідження, що пов'язані із виготовленням документів, ототожненням матеріалів документів й технічних засобів виготовлення документів, що можуть мати значення доказів за кримінальними провадженнями, цивільними, адміністративними й господарськими справами [93, с. 327].

В.С. Сезонов, визначаючи предмет комплексного криміналістичного дослідження транспортних засобів, виокремив такі його компоненти: характер завдань, що вирішуються особами, які володіють спеціальними знаннями, (об'єднаність криміналістичними методами); їх спрямованість на встановлення фактів знищення, підробки або заміни номерів та агрегатів транспортного засобу, а також внесення змін до документів, що їх супроводжують [134, с. 83]. З наведеного помітно, що запропоноване визначення різниться за формою викладу, а от зміст не відрізняється від загальноприйнятого в криміналістиці та судовій експертології.

Що ж стосується предмета експертизи встановлення давності документу, то М.В. Топорова, досліджуючи криміналістичну експертизу встановлення відносної давності виконання реквізитів документів, встановила, що предметом вказаної експертизи є фактичні дані, пов'язані з визначенням часових характеристик виконання реквізитів документа, які отримані на основі застосування спеціальних знань у встановленому законом порядку та використовуються для доказування в судочинстві [158, с. 31]. По аналогії можна зазначити, що предметом експертизи встановлення абсолютної давності документу є фактичні дані, пов'язані з визначенням відповідності часу виготовлення документу вказаній у ньому даті за допомогою спеціальних знань у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів з метою встановлення істини [147, с. 105-106].

З урахуванням вищенаведеного під предметом експертизи встановлення давності документу пропонуємо розуміти фактичні дані, пов'язані з визначенням відповідності часу виготовлення документу вказаній у ньому даті або хронологічної послідовності нанесення окремих реквізитів документа, які отримані на основі використання експертом у передбачених законом випадках і порядку спеціальних знань у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів.

З приводу завдань експертизи встановлення давності документу зокрема та судової експертизи в цілому, то необхідно навести міркування О.Ю. Паладійчука. На його думку, підставою для проведення конкретної експертизи є експертне завдання, яке необхідно вирішити експерту в процесі та за результатами використання спеціальних знань із застосуванням наявних в нього засобів та методів. Експертиза спрямована на виявлення саме фактичних даних, які можуть підтвердити або спростувати факти, що мають юридичне значення. Самі по собі юридичні факти експертизою не встановлюються чи не виключаються, оскільки право на це в процесі належить лише суду [79, с. 88].

Перед виокремленням завдань експертизи встановлення давності документу спочатку відзначимо завдання, характерні для технічної експертизи документів. Зокрема, С.Й. Гонгало відмічає, що у зв'язку з удосконаленням існуючих технічних пристроїв, розробкою та впровадженням у експертну практику нових технічних засобів та методик стало можливим вирішення технічною експертизою документів таких експертних задач як: розпізнання способів виготовлення та зміни початкового змісту документа; встановлення часу виконання записів (одночасності чи різночасності виготовлення екземплярів документа); встановлення абсолютної та відносної давності виготовлення документу; встановлення послідовності виконання частин документа; відновлення слабовидимих та згаслих текстів; відновлення пошкоджених документів; встановлення обладнання, що використовувалось для виготовлення друкуючих засобів та ідентифікація такого обладнання; встановлення обладнання, що використовувалось для отримання відбитків; встановлення часу виготовлення друкуючих засобів та їх відтисків; встановлення осіб, що виготовляли друкуючі засоби та їх відтиски; встановлення джерела виготовлення підроблених документів, комп'ютерних документів та низки інших завдань [22, с. 11]. З наведеного помітно, що встановлення абсолютної та відносної давності виготовлення документу є одним із завдань технічної експертизи документів. Проте ці завдання знаходять своє уточнення й деталізацію в рамках проведення експертизи встановлення давності документу.

Так, аналіз положень глави 3 розділу I Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень дозволив виокремити наступні завдання експертизи встановлення давності документу: визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються; встановлення відповідності часу нанесення відтисків печаток, штампів даті виготовлення документа; визначення абсолютного

часу виконання штрихів рукописних записів у документах; установлення документа, виготовленого шляхом монтажу із застосуванням копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки. При цьому для виконання вказаних завдань судової експертизи перед експертом для вирішення ставляться такі питання, як: чи виготовлені (виконані) дані документи (фрагменти документа) у різний час; у якій послідовності виконувались реквізити даного документа (підпис, відтиск печатки тощо); чи нанесений відтиск печатки (штампа) у той час, яким датований документ; чи виготовлений рукописний текст у той час, яким датований документ; у який період часу був виконаний рукописний текст у наданому документі; в один чи різні періоди часу виконано рукописні тексти в наданих документах; чи в один період часу були виконані рукописні текст та підпис у наданому документі; чи виготовлено наданий документ шляхом монтажу за допомогою комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки [103].

У свою чергу в науковій літературі можна зустріти певне групування завдань експертизи встановлення давності документу. Як приклад, М.В. Топорова відзначає, що експертиза встановлення відносної давності виконання реквізитів у документах пов'язана з вивченням властивостей і стану об'єкта (реквізитів документа), його якісних і кількісних характеристик на момент проведення дослідження та полягає у визначенні:

- часових характеристик розслідуваної події – як співвідноситься час виконання окремих реквізитів документа (чи виконувались реквізити документа в близький період часу чи з великими часовими інтервалами, як вони виконані відносно дати, вказаної в документі);

- обставин виготовлення документа – в якій послідовності виконувались реквізити в документі; чи використовувались для виготовлення документа окремі реквізити, які не належать цьому документу [158, с. 32-33].

Заслуговує на увагу думка, згідно з якою встановлення давності документу, зокрема встановлення умов існування об'єктів, механізму їх взаємодії один з одним та із зовнішнім середовищем, як завдання може бути

поставлене безпосередньо перед експертом, а може бути проміжним при вирішенні інших завдань. При цьому до кола завдань експертизи встановлення відносної давності виконання реквізитів в документі входить вирішення таких питань:

- яка відносна давність виконання в документі: друкованого тексту і підписів; записів (підписів); друкованого тексту та відбитка печатки (штампа, факсиміле); записи (підписи) і відбитки печаток (штампів, факсиміле);
- в один чи різний час були виконані окремі реквізити в документі, з яким часовим інтервалом;
- в якій послідовності виконані реквізити в документі, в т. ч. у випадку внесення змін до змісту документу який із записів виконувався першим і з яким інтервалом;
- чи виготовлений документ, представлений як оригінал, шляхом монтажу з використанням окремих реквізитів, що не належать цьому документу;
- чи виконаний підпис (розшифрування підпису) за попередньої технічної підготовки чи, має місце імітація технічної підготовки шляхом нанесення окремих штрихів і крапок [158, с. 37-38].

Разом із тим, слід розрізняти експертизи встановлення абсолютної давності виготовлення документу чи окремих його реквізитів і встановлення відносної давності виконання реквізитів у документі. Їх сутність і шляхи вирішення завдань будуть відмінними [158, с. 39]. Це пов'язано з тим, що в криміналістиці розрізняються поняття абсолютної й відносної давності документів. Абсолютною вважається проміжок часу з моменту виготовлення документа, а відносною – одночасність виконання різних фрагментів одного або кількох документів. Відповідно визначення абсолютної давності ґрунтується на аналізі змісту, особливостей мови і почерку, а також виду, форми, стану та властивостей матеріалів документа (паперу, письмових мас, посвідчувальних знаків тощо). При вивченні змісту звертається увага на те, які факти засвідчує документ, коли вони відбувались, а також особливості

мови, назви установ, територіальну і відомчу компетенцію автора, дати в тексті або на відбитку штампа, визначається, до якого періоду належать ознаки письмової мови (лексика, орфографія, стиль тощо), матеріали і знаряддя письма, посвідчувальні знаки і т. д. [32, с. 48-49].

Що ж стосується необхідності встановити відносну давність документу, то така виникає в двох випадках: 1) для встановлення одночасності або різночасності внесення записів в документ і по суті є засобом встановлення дописок та інших змін. Вирішенню цього завдання сприяє можливість криміналістичної диференціації штрихів, виконаних одноколірними, близькими за складом матеріалами листа одного роду, зокрема виконаних пастами однієї рецептури; 2) для встановлення факту монтажу – виконання документа на вільному від тексту аркуші паперу з існуючими на ньому підписом та відбитком печатки (так званому карт-бланш) [16, с. 121-123].

Окремо слід звернути увагу на той факт, що у певних випадках завдання встановлення абсолютної та відносної давності документу можуть бути взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Як приклад, до завдань встановлення абсолютної давності відноситься й вирішення питання з приводу того, чи в один період часу виконано декілька документів (чи окремі реквізити декількох документів). Вирішення цього завдання потребує встановлення абсолютної давності виконання реквізитів, після чого періоди виконання кожного документа (реквізиту) порівнюються. В той же час встановлення відносних часових інтервалів між виконанням окремих реквізитів в одному документі може відбуватися шляхом встановлення абсолютної давності виконання кожного з реквізитів і їх співставлення, а також встановлення подібності (відмінності) в стані матеріалів письма в штрихах [158, с. 40-41].

Говорячи про завдання експертизи встановлення давності документу, варто зацентувати увагу на необхідності встановлення факту сторонньої агресивної дії на документ, через що встановлення абсолютного віку та

послідовності нанесення реквізитів у документі стає неможливим. Це пояснюється тим, що правопорушники з метою приховання своїх протиправних діянь заздалегідь уживають заходів, спрямованих на унеможливлення проведення в подальшому експертних досліджень документів. Як приклад, можуть уживатися заходи, направлені на штучне зістарювання реквізитів документа. З цією метою документи піддаються впливу дії агресивних факторів, в результаті чого відбуваються незворотні зміни оптичних, морфологічних та фізико-хімічних властивостей паперу і матеріалів реквізитів, нехарактерних для природного старіння документів [123, с. 378].

Саме тому в процесі встановлення абсолютного віку реквізитів та послідовності нанесення реквізитів в документах необхідно встановити не тільки факт агресивної дії на документ, але й ступінь такого впливу на його реквізити та визначити можливість проведення подальших досліджень [123, с. 382]. Як відомо, з метою встановлення абсолютного часу нанесення реквізитів в документах потрібно дослідити часові зміни складу барвників, що використовувались для нанесення реквізитів в документі [69; 70]. Вплив сторонніх агресивних факторів на документ призводить до зміни компонентів барвних речовин його реквізитів, але залежно від ступеню такого впливу, він не завжди заважає використанню методик із встановлення змін хімічного складу барвних речовин у часі. Реквізит документу з ознаками штучного зістарювання придатний для проведення такого роду досліджень, якщо є можливість візуально встановити первинний колір барвної речовини, яка використовувалась для його нанесення [123, с. 382].

З вищенаведеного помітно, що одним із завдань експертизи встановлення давності документу є встановлення, по-перше, факту сторонньої агресивної дії на документ, а, по-друге, визначення придатності вказаного документу для подальшого його дослідження з метою встановлення його давності [141, с. 133-134].

Виокремивши й розглянувши завдання експертизи встановлення давності документу, можна дійти висновку, що вони за своїм цільовим призначенням і характером є діагностичними. Це пояснюється тим, що діагностичні завдання спрямовані на встановлення природи, властивостей, стану об'єкта та віднесення його до заздалегідь відомого (чи нового) класу (таксону, розряду, типу тощо) [78, с. 26-27]. Іншими словами, як підмічав Ю.Г. Корухов, завдання криміналістичної експертної діагностики пов'язані з визначенням: стану об'єкта як результату змін, впливів, відхилень його властивостей; навколишнього середовища (можливості, послідовності, напрямку, кількості дій, учасників); причини змін, що настали, тощо [50, с. 40]. М.Г. Щербаковський уточнює, що під час вирішення діагностичних завдань судової експертизи встановлення шуканих характеристик здійснюється як під час дослідження безпосередньо об'єктів, так і за їх матеріальними слідами (відбитками, частинами). За результатами встановлених властивостей та подальшого порівняння їх з аналогами, табличними даними та нормативними документами встановлюються клас, рід і вид об'єктів (класифікаційні, атрибутивні завдання), відповідність їх певним вимогам (нормативістські, нормативно-технічні завдання), вартість (оціночні завдання) та ін. Використання методу моделювання дозволяє встановлювати первісний стан об'єктів (ретроспективні завдання), причинно-наслідкові відносини (каузальні завдання) та час (просторово-часові завдання) виникнення або зміни слідів [175, с. 9]. Тобто завдання експертизи встановлення давності документу спрямовані на встановлення часових характеристик виконання документу чи його окремих реквізитів, що полягає в діагностиці його просторово-часових характеристик, а не в ідентифікації.

Отже, предметом експертизи встановлення давності документу є фактичні дані, пов'язані з визначенням відповідності часу виготовлення документу вказаній у ньому даті або хронологічній послідовності нанесення окремих реквізитів документа, які отримані на основі використання експертом у передбачених законом випадках і порядку спеціальних знань у

галузі техніко-криміналістичного дослідження документів. Серед завдань експертизи встановлення давності документу виокремлено: визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються; встановлення відповідності часу нанесення відтисків печаток, штампів даті виготовлення документа; визначення абсолютного часу виконання штрихів рукописних записів у документах; установлення документа, виготовленого шляхом монтажу із застосуванням копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки [99]; встановлення факту сторонньої агресивної дії на документ і визначення придатності вказаного документа для подальшого його дослідження з метою встановлення його давності. За своїм характером завдання експертизи встановлення давності документу є діагностичними.

Висновки до Розділу 1

1. Сформульовано визначення поняття експертизи встановлення давності документу. А саме – це дослідження документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків, яке проводиться експертом у передбачених законом випадках і порядку з використанням досягнень науки, технічних засобів і методик експертного дослідження, за дорученням сторони кримінального провадження чи слідчого судді за клопотанням сторони захисту.

З урахуванням об'єктів і завдань експертизи встановлення давності документу, а також нормативно закріплених переліків видів судової експертизи, встановлено, що остання є підвидом експертизи реквізитів документів, експертизи матеріалів документів, експертизи друкарських форм та інших засобів виготовлення документів, які є видами технічної експертизи документів, яка в свою чергу відноситься до класу криміналістичних

експертиз. Обґрунтовано необхідність виокремити експертизу встановлення давності документу в якості виду, а не підвиду, в роді технічної експертизи документів.

2. Виокремлено й охарактеризовано об'єкти експертизи встановлення давності документу: реквізити документу, матеріали письма та порівняльний матеріал. Акцентовано увагу, що під час встановлення абсолютної давності документу об'єктами дослідження є такі реквізити документу: текст, виконаний на струйному принтері; рукописний текст і підписи, виконані чорнилами на основі гліколей і водорозчинній основі; відтиски печаток і штампів, виконані штемпельною фарбою; а під час встановлення відносної давності документу – документ з наявними ділянками пересічних штрихів реквізитів (печатки, підпису, тексту); текст, виконаний на електрофотографічному (лазерному) принтері, у випадку відсутності ділянок пересічення.

3. Визначено предмет експертизи встановлення давності документу як фактичні дані, пов'язані з визначенням відповідності часу виготовлення документу вказаній у ньому даті або хронологічній послідовності нанесення окремих реквізитів документа, які отримані на основі використання експертом у передбачених законом випадках і порядку спеціальних знань у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів.

Виокремлено й охарактеризовано завдання експертизи встановлення давності документу, які за своїм характером є діагностичними та полягають у визначенні відносної давності як виконання документа в цілому чи його окремої частини (фрагмента), так і послідовності нанесення штрихів, що перетинаються; встановленні співпадіння часу нанесення відтисків печаток (штампів) з датою виготовлення документа; визначенні абсолютного часу виконання штрихів рукописного тексту; встановленні використання для виготовлення документа способу, який полягає в монтажі з використанням копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки; встановленні факту сторонньої агресивної дії на документ і визначенні придатності вказаного

документу для подальшого його дослідження з метою встановлення його давності.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНОСТІ ДОКУМЕНТУ

2.1. Зміст і принципи судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу

Встановити й охарактеризувати методичні основи експертизи встановлення давності документу неможливо без з'ясування загальних засад судово-експертної діяльності в цій галузі. Зокрема, необхідно з'ясувати сутність, зміст і принципи судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. З цією метою спочатку з'ясуємо розуміння поняття «судово-експертна діяльність», її структуру, а потім з урахуванням особливостей експертизи встановлення давності документу визначимо поняття та зміст судово-експертної діяльності в галузі окресленої судової експертизи.

Так, на сьогодні термін «судово-експертна діяльність» не знайшов свого законодавчого закріпленого трактування. Зокрема, в законі України «Про судову експертизу» [118] законодавець 14 раз використовує зазначений термін, проте в жодній нормі не наведено його тлумачення. Разом із тим, у проектах закону України «Про судово-експертну діяльність України» вказану прогалину намагаються виправити. Наприклад, в законопроекті від 30.03.2017 № 6264 пропонують судово-експертну діяльність тлумачити як діяльність держави, юридичних і фізичних осіб з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки, техніки, мистецтва та ремесла. При цьому зазначається, що вона здійснюється в процесі судочинства судово-експертними установами та

судовими експертами, полягає у організації та проведенні судової експертизи [117].

З наведеного вище визначення помітно, що пропонується під судово-експертною діяльністю розуміти складний, багатокомпонентний процес, який включає в себе низку заходів, які вживаються уповноваженими на те особами, задля забезпечення проведення судової експертизи. Тобто під судово-експертною діяльністю передусім варто розуміти різновид діяльності, який пов'язаний з організацією та проведенням судових експертиз [62, с. 165]. Подібної позиції дотримується й М.Я. Сегай. При цьому вчений уточнює засади, суб'єктів і мету реалізації такої діяльності. Зокрема, на думку науковця, судово-експертна діяльність є заснованою на конституційних засадах діяльністю органів державної влади, юридичних і фізичних осіб щодо забезпечення правосуддя незалежною, об'єктивною, кваліфікованою, такою, що спирається на досягнення науки та техніки, судовою експертизою [131, с. 752].

Г.О. Стрілець також надає більш розгорнуте трактування судово-експертної діяльності, включає в нього основні принципи, на яких вона базується. Так, на думку науковця, це врегульована законодавством діяльність судово-експертних установ, спрямована на проведення незалежних судових експертиз унаслідок об'єктивного, повного і всебічного дослідження з дотриманням сучасних досягнень науки і техніки, організація роботи судово-експертних установ в цілому і їхніх структурних підрозділів, їх науково-методичне і інформаційне забезпечення, підбір і підготовка судово-експертних кадрів [151, с. 13]. Дане визначення за своєю суттю є подібним до вищенаведених, але дещо різниться своїм змістовним наповненням. Зокрема, сутність судово-експертної діяльності визначена шляхом зазначення основних її принципів і структурних елементів.

Більш вузьке розуміння судово-експертної діяльності пропонує Н.М. Ткаченко. На її думку, помилково вважати, що судово-експертна діяльність насамперед виконує забезпечувальну діяльність заради створення

необхідних умов для проведення незалежної, об'єктивної, кваліфікованої, такої, що спирається на досягнення науки та техніки, судової експертизи. Тобто твердження про те, що судово-експертна діяльність – це не тільки діяльність з проведення судових експертиз – є помилковим. Учена переконана, що судово-експертна діяльність – це безпосередньо проведення судових експертиз. А от експертне забезпечення є більш широким за своїм змістом поняттям і включає в себе як забезпечувальну діяльність, так і діяльність з безпосереднього проведення судових експертиз (судово-експертну діяльність) [157, с. 22]. Дещо подібної позиції дотримується й І.В. Пиріг, на думку якого змістом судово-експертної діяльності є пізнання певних об'єктів, процесів або явищ спеціальними методами з метою отримання нової інформації про них [84, с. 225-226; 86, с. 488]. З приводу наведеного вважаємо за необхідне навести певні міркування. Неправильно ототожнювати судову експертизу й судово-експертну діяльність, адже, як уже відзначалося в підрозділі 1.1, судова експертиза фактично за своєю суттю є нічим іншим, як спеціальним дослідженням, яке проводиться із застосуванням досягнень науки і техніки. Судово-експертна ж діяльність полягає не тільки в безпосередньому проведенні такого дослідження (судової експертизи), а у вжитті інших заходів, спрямованих на можливість проведення судової експертизи, забезпечення її ефективності й об'єктивності. Тому зводити останню виключно до дослідження, в рамках якого здійснюється пізнання окремого об'єкту за допомогою методів є невірним. Оскільки забезпечення полягає не тільки в розробці й вдосконаленні методів дослідження, які використовуються при проведенні судових експертиз, а в оснащенні судово-експертних установ необхідними засобами, підготовці висококваліфікованих кадрів – судових експертів, тощо.

Тому під час визначення поняття та змісту судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу за основу обрано широке розуміння судово-експертної діяльності. Окрім того,

необхідно врахувати й основні риси, які притаманні вказаному різновиду діяльності.

У цьому контексті слушним убачається твердження, висловлене О.А. Лопатою, з приводу того, що, незважаючи на те, що судово-експертна пов'язана із практичною діяльністю судового експерта, проте її не доцільно розглядати з позиції організації праці чи з позиції діяльності інших учасників розслідування, певним чином пов'язаних із її проведенням. Тобто специфіка експертної діяльності полягає у тому, що її досліджують стосовно пізнавальної діяльності судового експерта та його практичної діяльності. У зв'язку з чим науковцем запропоновано виокремлювати наступні риси судово-експертної діяльності: суспільний характер; є різновидом юридичної діяльності; дослідницький характер; реконструктивний характер; можливість перевірки діяльності судового експерта; профілактична можливість, що реалізується на підставі експертної прогностики; поєднання індивідуальних і колективних основ; особлива суспільно-психологічна атмосфера. Названі професійні особливості експертної діяльності визначають її структуру – мотив діяльності; мету діяльності; інформаційну основу діяльності; програму діяльності; професійно-важливі якості, необхідні для здійснення цієї діяльності [63, с. 46-50]. Названі вченою ознаки в повній мірі визначають специфіку судово-експертної діяльності, а також відображають її структуру та засади реалізації.

Тож, проаналізувавши наукові підходи до трактування судово-експертної діяльності, а також теоретичні основи експертизи встановлення давності документу, пропонуємо під судово-експертною діяльністю в галузі експертизи встановлення давності документу розуміти діяльність уповноважених суб'єктів, націлену на забезпечення організації та проведення незалежного, кваліфікованого, повного й об'єктивного дослідження документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків

з використанням досягнень науки, технічних засобів і методик експертного дослідження [146, с. 173-174].

Що ж стосується змісту судово-експертної діяльності взагалі та в галузі експертизи встановлення давності документу зокрема, то звернемося до позицій окремих науковців, а також положень нормативно-правових актів, які регулюють названу сферу суспільних відносин.

Так, аналіз положень закону України «Про судову експертизу» показує, що законодавець серед складових елементів судово-експертної діяльності виокремлює суб'єктів такої діяльності; науково-методичне та організаційно-управлінське забезпечення; фінансове та організаційне забезпечення; інформаційне забезпечення; кадрове забезпечення; співробітництво, в тому числі міжнародне, в галузі судової експертизи [118]. У проекті закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні» в положеннях окремої норми чітко зазначається, що така діяльність включає: 1) виконання судовими експертами на основі використання спеціальних знань в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла судових експертиз у кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних справах, справах про адміністративні правопорушення та у виконавчому провадженні; 2) організацію проведення судових експертиз; 3) проведення наукових досліджень та узагальнень в галузі судової експертизи (планування, проведення, апробація наукових робіт та впровадження їх результатів в експертну практику); 4) науково-методичне та інформаційне забезпечення; 5) профілактику правопорушень засобами судової експертизи; 6) добір, професійну підготовку та процедури надання, підвищення та позбавлення кваліфікації судових експертів [117].

З приводу змісту судово-експертної діяльності, то в науковій літературі можна зустріти декілька підходів до окресленого питання. Автори підручника «Криміналістика» за редакцією Р.С. Белкіна, визначаючи судово-експертну діяльність, акцентують увагу на таких її складових як: система дій і пов'язаних з ними правовідносин; суб'єктами є уповноважені органи й

особи; реалізується в рамках судочинства; спрямована на призначення, організацію та проведення судових експертиз [52, с. 440]. Іншими словами, елементами судово-експертної діяльності названі суб'єкти; комплекс дій; сфера та завдання реалізації.

М.Я. Сегай до змісту вказаної діяльності включає: діяльність держави з правового забезпечення судово-експертної діяльності на законодавчому і відомчому нормативно-правовому рівнях; діяльність державних органів виконавчої влади, що здійснюють функцію керування судово-експертною діяльністю; діяльність головних суб'єктів судово-експертної діяльності, що забезпечують організацію й проведення судових експертиз у державних судово-експертних установах; діяльність учасників судочинства, причетних до проведення судових експертиз [130, с. 28]. Тобто мова йде про нормативно-правове й організаційно-управлінське забезпечення судово-експертної діяльності; організацію й безпосереднє проведення судових експертиз; залучення й участь у проведенні судових експертиз інших учасників судочинства.

М. Г. Щербаковський у системі судово-експертної діяльності виділяє такі складові елементи як: підготовка експертів різних спеціальностей; матеріально-технічне забезпечення експертних установ; оптимальна організація експертної та науково-дослідної роботи; здійснення поточного контролю з боку керівників за строком і якістю проведених експертиз; регулярне здійснення взаємного рецензування експертних висновків фахівцями тих самих спеціальностей, але різних експертних установ; надання науково-методичної, довідкової та консультаційної допомоги з питань призначення судових експертиз; проведення профілактичної роботи з попередження злочинів [171, с. 23-29].

З урахуванням вищезазначеного, а також специфіки експертизи встановлення давності документу, пропонуємо до змісту судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу включати наступні елементи: 1) суб'єкти вказаної діяльності (судово-експертні

установи, судові експерти й інші уповноважені особи (органи)), в тому числі їх підготовка; 2) завдання; 3) діяльність з організації та безпосереднього проведення експертизи встановлення давності документу; 4) нормативно-правове забезпечення; 5) науково-дослідне, методичне й інформаційне забезпечення; 6) фінансове та матеріально-технічне забезпечення. Перед тим, як здійснити загальну характеристику кожного з названих складових елементів, вважаємо за необхідне з'ясувати, на яких принципах базується судово-експертна діяльність у галузі експертизи встановлення давності документу. Адже згадані засади є основою як указаної діяльності в цілому, так і кожного її елемента зокрема.

Так, під принципами судово-експертної діяльності прийнято розуміти керівні основоположні теоретичні та практичні засади, що становлять основу судової експертизи та практичної діяльності судового експерта в межах його законних повноважень, прав та обов'язків [95]. Основні принципи згаданої діяльності закріплені в ст. 3 закону України «Про судову експертизу». Серед таких засад законодавець виокремлює законність, незалежність, об'єктивність і повнота дослідження [118]. Дещо розширений перелік принципів судово-експертної діяльності в Україні пропонується в однойменному законопроекті. Зокрема, серед принципів, на яких ґрунтується судово-експертна діяльність, пропонується виокремлювати такі як: 1) дотримання прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина, прав і законних інтересів юридичної особи; 2) законність; 3) незалежність судового експерта; 4) повнота, об'єктивність судово-експертних досліджень; 5) максимальне збереження об'єктів дослідження; 6) дотримання професійної етики судового експерта [117].

На нашу думку, не потрібно в якості окремих принципів виокремлювати принципи «дотримання прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина, прав і законних інтересів юридичної особи» і «дотримання професійної етики судового експерта». Вважаємо, що вказані принципи є похідними від принципу «законність». Адже останній, як вірно

зауважує Н.І. Клименко, є загальним принципом організації сучасної демократичної держави, забезпечення прав особи, підтримання правопорядку в країні. В судово-експертній діяльності принцип законності виражається в забезпеченні та захисті прав і свобод громадян під час здійснення державної судово-експертної діяльності як з боку самих судово-експертних закладів, так і посадових осіб – судових експертів, які працюють у цих закладах. В організаційному плані режим законності означає сувору регламентацію діяльності судово- експертних закладів [45, с. 69-70]. Відповідно професійна етика судового експерта повністю відповідає основним вимогам законодавства стосовно правових, організаційних і фінансових основ судово-експертної діяльності, спрямованої на забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою й об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки [118]. Тому вважаємо недоречним дрібнення принципу законності на окремі принципи, які фактично є його складовими.

Тож з урахуванням зазначеного принципами судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу є законність; незалежність судового експерта; повнота й об'єктивність судово-експертних досліджень; максимальне збереження об'єктів дослідження. Вказані засади повністю пронизують вказану діяльність і знаходять своє відображення в кожному її елементі [148, с. 134].

Як уже зазначалося, одним із основних складових судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу є її суб'єктний склад, оскільки без особи, яка, переслідуючи певні цілі, виконує комплекс дій, неможлива реалізація будь-якої діяльності взагалі. Виходячи з того, що окреслений різновид судово-експертної діяльності націлений на забезпечення організації та проведення незалежного, кваліфікованого, повного й об'єктивного дослідження документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків з використанням досягнень науки,

технічних засобів і методик експертного дослідження, то суб'єктами такої діяльності будуть ті, хто здійснюють організаційне забезпечення, та ті, хто проводять експертизи встановлення давності документу (судові експерти державних судово-експертних установ). При цьому варто відзначити, що суб'єкти судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу реалізують всі напрямки такої діяльності, які в своїй сукупності входять до її змісту, задля досягнення основного завдання – забезпечення правосуддя України незалежним, повним і об'єктивним дослідженням документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків [150, с. 168]. Тому під час характеристики суб'єктів судово-експертної діяльності в досліджуваній галузі будуть з'ясовані особливості й інших елементів указанного різновиду діяльності.

Організаційне забезпечення експертизи встановлення давності документу полягає в належному нормативно-правовому регулюванні, здійсненні керування судово-експертною діяльністю, підборі та підготовці фахівців у галузі експертизи встановлення давності документу тощо. Відповідно суб'єктами організації судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу будуть: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України, центральні органи виконавчої влади, інші органи виконавчої влади й їх структурні підрозділи (Міністерство юстиції України, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство оборони України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, судово-експертні установи, консультативно-дорадчі органи, заклади вищої освіти).

Одним із основних напрямків судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу є забезпечення його належного нормативно-правового регулювання. Це пов'язано насамперед із таким принципом судово-експертної діяльності як законність. Без існування чіткого нормативно-правового регламентування судово-експертної діяльності в

цілому і в галузі експертизи встановлення давності документу зокрема реалізація вказаної правової засади вбачається неможливим. Зокрема, Верховна Рада України, будучи законодавчим органом, розробляє й приймає закони України, якими регулюються суспільні відносини, пов'язані з реалізацією судово-експертної діяльності. На сьогодні судово-експертна діяльність в Україні на законодавчому рівні регламентується ст. 92 Конституції України, законами України «Про судову експертизу» [118], «Про Службу безпеки України» [116], «Про Державну прикордонну службу України» [96], «Про метрологію та метрологічну діяльність» [114], тощо. Особливості призначення та проведення судових експертиз у різних видах судочинства визначаються Кримінальним процесуальним кодексом України [55], Цивільним процесуальним кодексом України [162], Кодексом адміністративного судочинства України [47], Господарським процесуальним кодексом України [25]. Кабінет Міністрів України та Президент України приймають нормативно-правові акти, якими визначають структуру, завдання та функції експертних установ окремих відомств. Як приклад, постановою Кабінету Міністрів України від 20.06.2000 № 988 було утворено експертну службу Міністерства внутрішніх справ на базі Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ і експертно-криміналістичних підрозділів при головних управліннях Міністерства внутрішніх справ в Криму, м. Києві, Київській області, управлінь Міністерства внутрішніх справ в областях, м. Севастополі і на транспорті [119]. Президент України своїм указом «Питання Служби безпеки України» від 02.04.2009 № 213/2009 в системі навчальних, наукових, науково-дослідних та інших закладів, установ, організацій і підприємств створив Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України [89].

Такі центральні органи виконавчої влади, як Міністерство юстиції України, Міністерство внутрішніх справ України та Міністерство оборони України, здійснюючи організаційне забезпечення судово-експертної

діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу, видають як нормативно-правові акти, якими визначають структуру, завдання, функції та повноваження відомчих судово-експертних установ, так і порядок проведення такими установами судових експертиз та експертних досліджень. Так, наказами Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 затверджено Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [99], від 02.10.2008 № 1666/5 – Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз [111], від 27.03.2012 № 470/5 – Положення про науково-консультативну та методичну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України [108], від 29.03.2012 № 492/5 – Порядок ведення державного Реєстру атестованих судових експертів [110], від 03.03.2015 № 301/5 – Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів [103], тощо. Міністерство внутрішніх справ України, видаючи накази, затвердило Інструкцію про порядок проведення судових експертиз та експертних досліджень паспортних документів Головним експертно-криміналістичним центром Державної прикордонної служби України [98], Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України [90], Інструкцію з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України [97], Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та атестацію судових експертів Експертної служби МВС [104], т. п.

Інші органи виконавчої влади й їх структурні підрозділи теж безпосередньо беруть участь в організації судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. Зокрема, вони видають відомчі нормативно-правові акти, які регулюють вказану сферу суспільних відносин. Наприклад, Адміністрація Державної прикордонної служби України наказами від 11.08.2010 № 617 затвердила Положення про Головний експертно-криміналістичний центр Державної прикордонної служби

України [102] та від 23.11.2010 № 891 – Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію та атестацію судових експертів Державної прикордонної служби України [106]; Центральне управління Служби безпеки України наказами від 24.12.2014 № 855 затвердило Положення про експертно-кваліфікаційну комісію Служби безпеки України та атестацію судових експертів [105] та від 29.05.2015 № 371 – Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України [100].

Окрім нормативно-правового регулювання, суб'єкти, які здійснюють організаційне забезпечення, відповідальні за підбір і висококваліфіковану підготовку судових експертів, які мають право проводити експертизи встановлення давності документу. Зокрема, згідно зі ст. 21 закону України «Про судову експертизу» підготовка фахівців для державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, здійснюється вищими навчальними закладами; спеціалізація та підвищення кваліфікації проводяться на курсах та у спеціальних закладах відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. З приводу фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і мають на меті здійснювати експертну діяльність, то вони проходять навчання з відповідної експертної спеціальності в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України з урахуванням обмежень, передбачених законом. Для забезпечення належного професійного рівня фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і отримали кваліфікацію судового експерта, крім тих, які мають науковий ступінь, один раз на три роки повинні пройти стажування в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України відповідно до спеціальності та підтвердити рівень своїх професійних знань. При цьому вивчення потреб у підготовці, спеціалізації та підвищенні кваліфікації експертів, а також розроблення пропозицій щодо задоволення цих потреб здійснюються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких

належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність [118].

Разом із тим, з метою оцінки професійного рівня фахівців, які залучаються до проведення судових експертиз або беруть участь у розробках теоретичної та методичної бази судової експертизи, а також оцінки рівня їх спеціальних знань та відповідності займаній посаді проводиться атестація судового експерта [118]. Для цього в кожному відомстві, при якому створені та функціонують відповідні судово-експертні установи, діють Експертно-кваліфікаційні комісії.

Зокрема, при Міністерстві юстиції України діє Центральна експертно-кваліфікаційна комісія (далі – ЦЕKK), а в науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції – експертно-кваліфікаційні комісії (далі ЕKK). Причому основними завданнями ЦЕKK є 1) визначення умов проходження підготовки фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ та мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта, затвердження програм навчання (стажування), за якими здійснюється підготовка фахівців; 2) проведення атестації з метою визначення рівня професійної підготовленості фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ та мають намір отримати та/або підтвердити кваліфікацію судового експерта; 3) розгляд питань дисциплінарної відповідальності судових експертів, що не є працівниками державних спеціалізованих експертних установ; 4) розгляд питань щодо анулювання свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, виданого судовим експертам, які не є працівниками державних спеціалізованих установ; а основними завданнями ЕKK – 1) визначення рівня професійної підготовленості працівників науково-дослідної установи судової експертизи (далі – НДУСЕ) шляхом їх атестації з метою присвоєння (підтвердження) кваліфікації судового експерта та/або кваліфікаційного класу; 2) розгляд питань дисциплінарної відповідальності судових експертів НДУСЕ; 3) розгляд питань щодо анулювання свідоцтва про присвоєння

кваліфікації судового експерта, виданого працівнику НДУСЕ [103]. У системі МВС України також функціонує Експертно-кваліфікаційна комісія – колегіальний орган з атестації працівників Експертної служби МВС України, який відповідно до покладених на неї завдань розглядає питання щодо працівників Експертної служби про присвоєння або підтвердження кваліфікації судового експерта; припинення діяльності як судового експерта; присвоєння чи позбавлення кваліфікаційного класу судового експерта; дисциплінарну відповідальність судового експерта [104]. При Адміністрації Державної прикордонної служби України також діє Експертно-кваліфікаційна комісія, основними завданнями якої є визначення рівня професійної підготовки фахівців, які працюють у штаті Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України (далі – Головний центр), шляхом їх атестації з метою присвоєння (підтвердження) кваліфікації судового експерта з дозволом на проведення певного виду судових експертиз та експертних досліджень; розгляд питань дисциплінарної відповідальності експертів Головного центру [106]. Також свою діяльність з визначення рівня професійної підготовки і кваліфікації судових експертів; атестації фахівців експертних підрозділів Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України з метою присвоєння (підтвердження) кваліфікації судового експерта; розгляду питань щодо дисциплінарної відповідальності судових експертів; вивчення та узагальнення практики професійної підготовки судових експертів Служби безпеки України, рівня знань, навичок, досвіду, набутого у процесі навчання і практичної діяльності, та внесення пропозицій керівництву щодо їх вдосконалення здійснює Експертно-кваліфікаційна комісія Служби безпеки України [105].

Тобто під час проведення атестації судового експерта здійснюється не тільки перевірка рівня його професійної підготовки, а й з'ясовується питання про дотримання судовим експертом встановлених законодавством вимог до його діяльності та притягнення його до дисциплінарної відповідальності. При

цьому дослідження професійної діяльності експерта відбувається шляхом створення його професіограми, яка включає в себе відомості про пізнавальну, організаційну, пошукову, комунікативну, реконструктивну й соціальну діяльність. Окрім того, вивчаються соціально-психологічні якості, які мають найбільше значення для виконання експертом професійної діяльності, а саме – загальний і спеціальний інтелект; концентрація уваги; спостережливість; прагнення до істини; принциповість; акуратність; самоорганізованість; чітка письмова мова; емоційна стійкість; зібраність; пунктуальність; наполегливість; цілеспрямованість; висока орієнтація; чуйність й інше. Також до критеріїв, за якими оцінюють компетентність експерта, варто відносити освіту експерта і стаж його професійної діяльності у сфері науки або практики, які необхідні для проведення судової експертизи [165, с. 6-14; 73, с. 124-125].

Проаналізувавши наукову літературу та нормативно-правові акти, які регулюють суспільні відносини, які виникають під час здійснення судово-експертної діяльності, можна дійти висновку, що атестація судових експертів, які мають право проводити експертизу встановлення давності документу, проводиться в залежності від відомчої приналежності судово-експертних установ, в яких працюють фахівці, відповідними експертно-кваліфікаційними комісіями. Для присвоєння або підтвердження кваліфікації судового експерта фахівці повинні мати вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче магістра (спеціаліста), пройти відповідну підготовку в галузі судової експертизи, а саме технічної експертизи документів, зокрема за експертними спеціальностями 2.1 «Дослідження реквізитів документів», 2.2 «Дослідження матеріалів документів», 2.3 «Дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів», знати законодавство України про судову експертизу та методичні вимоги і практику їх застосування за відповідною експертною спеціальністю. Навчання (стажування) фахівців здійснюється за програмами (планами) підготовки судових експертів з експертних спеціальностей 2.1, 2.2,

2.3, які затверджуються головою експертно-кваліфікаційної комісії (або його заступником) [99; 104; 106; 105].

Атестація судового експерта відбувається на засіданні експертно-кваліфікаційної комісії, на якому, по-перше, розглядаються попередньо надані матеріали й приймається рішення про надання допуску працівника до кваліфікаційного іспиту, по-друге, приймається кваліфікаційний іспит в усній формі шляхом надання відповідей на питання, поставлені в екзаменаційних білетах. До комісії подається розгорнута характеристика, яка містить оцінку професійних знань, компетентності, виконання посадових обов'язків та інформацію про результати діяльності за період після останнього присвоєння кваліфікаційного класу судовому експерту, а також подання, підписані його безпосереднім керівником, та супровідні документи (фотокартка розміром 35x45 мм у кількості, що відповідає кількості видів експертної(их) спеціальності(ей), з яких розглядається питання про присвоєння працівникові кваліфікації судового експерта; копія диплома про відповідну вищу освіту; витяг з наказу про призначення судового експерта на посаду у відповідній державній судово-експертній установі; документи, що свідчать про проходження навчання за програмою підготовки судового експерта; не менше трьох навчальних висновків експерта з кожного виду експертної(их) спеціальності(ей), з якого розглядатиметься питання про присвоєння працівникові кваліфікації судового експерта; відгуки на навчальні висновки експерта). На підставі всебічної оцінки професійного рівня працівника, який атестується, комісія приймає одне з таких рішень: про присвоєння кваліфікації судового експерта; про підтвердження раніше присвоєної кваліфікації судового експерта; про відмову в присвоєнні (підтвердженні) кваліфікації судового експерта. Фахівці, що пройшли процедуру атестації та яким присвоєна кваліфікація судового експерта, вносяться до державного Реєстру атестованих судових експертів відповідно до чинного законодавства України [99; 104; 106; 105; 73, с. 124, 126]. Цей Реєстр є офіційною автоматизованою системою обліку спеціалістів, яким

органи досудового слідства, суду мають переважно доручати проведення судових експертиз [110; 73, с. 126].

Говорячи про судово-експертну діяльність в галузі експертизи встановлення давності документу, варто також відзначити, що для виконання вказаного різновиду криміналістичних експертиз експерт повинен бути забезпеченим відповідними приміщеннями, криміналістичним обладнанням, тощо. Тобто мова йде при вимоги до суб'єктів судово-експертної діяльності в цілому й у досліджуваній галузі зокрема [62, с. 161], а також про такий елемент указаної діяльності як фінансове та матеріально-технічне забезпечення. Так, з приводу матеріально-технічного забезпечення судово-експертної діяльності в галузі криміналістичної експертизи, в тому числі експертизи встановлення давності документу, А.І. Лозовий, Е.Б. Сімакова-Єфремян вірно відмічають, що судово-експертна установа, як вимірювальна лабораторія, повинна відповідати критеріям атестації та бути атестованою на проведення вимірювань у сфері поширення державного метрологічного нагляду згідно з відповідними галузями атестації. У зв'язку з чим засоби вимірювальної техніки піддаються оцінці відповідності, періодичним повіркам, а також повіркам після ремонту. За результатами проведеної оцінки відповідності засобів вимірювальної техніки видається сертифікат перевірки типу засобу вимірювальної техніки, який засвідчує, що тип засобу вимірювальної техніки затверджено. За результатами ж проведених повірок на кожний засіб вимірювальної техніки видається відповідне свідоцтво, яке підтверджує його метрологічні характеристики та встановлює придатність цих засобів до застосування на підставі результатів контролю їх метрологічних характеристик. Більше того, відповідні лабораторії, що здійснюють криміналістичні дослідження, повинні бути оснащеними приміщенням та умовами для забезпечення конфіденційності, якості та строків виконуваних робіт. Приміщення лабораторій за розмірами виробничих площ, станом довкілля й умовами праці повинні відповідати вимогам експертних методик, санітарних норм, безпеки та охорони довкілля.

Також приміщення лабораторій, призначених для зберігання об'єктів експертизи, повинні знаходитися під контролем та в них підтримуватися умови, що виключають їх утрату, псування або забруднення (наявність відповідних сейфів, шаф, холодильного обладнання тощо). Доступ на робочі площі лабораторій також повинен контролюватися й обмежуватися (зокрема, шляхом забезпечення охорони), а місця зберігання речових доказів добре охоронятися для запобігання підміни або іншого несанкціонованого впливу. Щодо приміщень, в яких проводяться криміналістичні дослідження, то вони повинні бути спеціально обладнаними, відповідати санітарно-епідеміологічним нормам, нормам охорони праці та безпеки життєдіяльності [62, с. 161-162; 114].

Щодо фінансового забезпечення судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу, то воно здійснюється у відповідності до ст. 15 закону України «Про судову експертизу». Згідно із вказаним положенням проведення науково-дослідними установами судових експертиз наукових розробок з питань організації та проведення судових експертиз фінансується за рахунок Державного бюджету України. Проведення експертиз встановлення давності документу державними спеціалізованими установами у кримінальних провадженнях за дорученням слідчого, прокурора, суду та у справах про адміністративні правопорушення здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України. Проведення експертиз встановлення давності документу у кримінальному провадженні державними спеціалізованими установами на замовлення підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, їх захисників, законного представника, потерпілого, його представника здійснюється за рахунок замовника [118].

Невід'ємним елементом судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу також є науково-дослідне, методичне й інформаційне забезпечення. Зокрема, в ст. 8 закону України

«Про судову експертизу» відзначається, що організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності та організаційно-управлінські засади діяльності державних спеціалізованих установ покладаються на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність [118]. Для вироблення єдиних підходів до організації судово-експертної діяльності та розгляду найважливіших питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, при Міністерстві юстиції України створюється Координаційна рада з проблем судової експертизи, яка є постійно діючим, консультативно-дорадчим органом. Зокрема, до повноважень Координаційної ради належить розроблення рекомендацій з питань: методичного забезпечення державних спеціалізованих установ, які провадять судово-експертну діяльність (далі – спеціалізовані установи), а також органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування і суду в організації судово-експертних досліджень; розвитку мережі спеціалізованих установ та збільшення обсягу і видів судової експертизи, створення нових методів дослідження у цій галузі; визначення актуальності та пріоритетності науково-дослідних робіт з питань судової експертизи і конкретних тем, що потребують спільного розроблення та узгодження; провадження редакційно-видавничої діяльності та забезпечення обміну науково-технічною інформацією і статистичними даними за профілем діяльності; удосконалення форм навчально-методичної роботи з посадовими особами, що призначають судову експертизу; проведення міжвідомчих науково-методичних конференцій, семінарів, нарад; і т. п. [118; 107].

Так, з метою удосконалення наукової роботи, сприяння підвищенню результативності наукових розробок та якості експертної діяльності науково-дослідних установ судових експертиз, що належать до сфери управління Мін'юсту, останнім створений такий консультативно-дорадчий орган як науково-консультативна та методична рада з проблем судової експертизи

(далі – НКМР). Відповідно до покладених на неї завдань НКМР здійснює розгляд нових науково-дослідних робіт, запропонованих судово-експертними установами, з метою вирішення питання щодо їх актуальності та доцільності включення до тематичного плану науково-дослідних робіт науково-дослідних установ судових експертиз Мін'юсту; здійснює приймання результатів науково-дослідних робіт та вирішує питання щодо їх апробації, публікації та впровадження в експертну практику; розглядає за клопотанням керівників або вчених рад судово-експертних установ хід виконання довгострокових науково-дослідних робіт та надає виконавцям методичну й консультаційну допомогу; здійснює координацію науково-дослідних робіт, що виконуються за планами інститутів, з метою уникнення дублювання; сприяє здійсненню пошукових наукових досліджень та впровадженню нововведень у галузі судової експертизи; організовує обмін науково-інформаційними матеріалами між судово-експертними установами; здійснює методичну допомогу в організації науково-дослідної та експертної роботи; вносить пропозиції керівництву судово-експертних установ та Мін'юсту щодо усунення недоліків в організації та проведенні науково-дослідної і методичної роботи; узагальнення експертної практики, підготовки експертних кадрів та вдосконалення цих напрямів діяльності; сприяє встановленню та підтриманню зв'язків з судово-експертними установами міністерств, інших центральних органів виконавчої влади; здійснює аналіз міжнародного й вітчизняного досвіду в галузі судової експертизи; бере участь в організації та підготовці «круглих столів», семінарів, науково-практичних конференцій з актуальних проблем судової експертизи, організовує обмін досвідом; бере участь у розробці програм підготовки експертних кадрів та розгляді пропозицій до планів стажування працівників судово-експертних установ Мін'юсту; сприяє міжнародному співробітництву в галузі криміналістики й судової експертизи; надає пропозиції судово-експертним установам з удосконалення науково-методичного, організаційно-управлінського та інформаційного забезпечення судово-експертної

діяльності; надає за власною ініціативою, за дорученням Мін'юсту або за клопотанням керівника чи вченої ради судово-експертної установи консультативну, інформаційну та іншу допомогу з питань, що належать до її компетенції [108].

Науково-дослідне, методичне й інформаційне забезпечення судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу також здійснює Експертна служба Міністерства внутрішніх справ України. Зокрема, вона розробляє методики проведення судових експертиз, стандарти, технічні регламенти, державні класифікатори, методичні рекомендації, довідкові посібники, програмні продукти; здійснює інформаційно-аналітичне забезпечення, обробку персональних даних, складає статистичну звітність, забезпечує режим доступу до інформації; здійснює наукову та науково-технічну діяльність в галузі судової експертизи; організовує і бере участь у проведенні семінарів, «круглих столів», форумів, інших заходів; здійснює інформаційну та видавничу діяльність; здійснює інші повноваження, передбачені законодавством України [90]. Вказаний напрямок судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу реалізує й Головний експертно-криміналістичний центр Державної прикордонної служби України, беручи участь у розробленні нормативно-правової бази з питань судово-експертної діяльності Державної прикордонної служби України положень та інструкцій про організацію експертної роботи, а також з інших питань судово-експертної діяльності; готуючи проекти наказів, методичних рекомендацій і оглядових документів Державної прикордонної служби України з питань судово-експертної діяльності; розробляючи методичні рекомендації, довідкові посібники та інші інформаційні матеріали методичного забезпечення судово-експертної діяльності; проводячи в межах своєї компетенції пошукові дослідження та впроваджуючи їх результати в судово-експертну діяльність; здійснюючи інформаційне забезпечення органів Державної прикордонної служби України з питань, що належать до його компетенції; тощо [102].

Окрім того, науково-дослідне, методичне й інформаційне забезпечення судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу реалізується таким суб'єктом як Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України, який був створений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.02.1993 № 109-р [124]. Указаний інститут є державною спеціалізованою експертною, науково-дослідною установою, яка здійснює наукову, науково-технічну, науково-організаційну, судово-експертну діяльність, виконує функції експертної служби СБУ, забезпечує виготовлення спеціальних технічних засобів для негласного отримання інформації, іншої спеціальної техніки та бере участь у їх впровадженні. Серед основних завдань указаної установи варто виокремити судово-експертне забезпечення діяльності органів і підрозділів СБУ, інших правоохоронних органів та суду; розроблення новітніх експертно-криміналістичних засобів, технологій, розробок, методик і методів та їх впровадження в практичну діяльність; тощо [160].

Ще одним аспектом науково-дослідного, методичного й інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності в цілому та в галузі експертизи встановлення давності документу зокрема є атестація та державна реєстрація методик проведення судових експертиз. Остання полягає в оцінці звіту про наукову роботу, виконану з метою розроблення методик, шляхом проведення його рецензування та апробації методик спеціалізованими установами. Результати атестації методик розглядаються науковими радами спеціалізованих установ, які діють відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [115]. У разі прийняття науковою радою рішення про рекомендацію до впровадження методики в експертну практику – вона подається для державної реєстрації. Державна реєстрація методик проводиться Мін'юстом, який є держателем Реєстру методик проведення судових експертиз і визначає організаційні та методологічні принципи його ведення [109]. Названий Реєстр є офіційною

електронною базою даних, що ведеться з метою створення інформаційного фонду про наявність методик проведення судових експертиз, які атестовані та рекомендовані до впровадження в експертну практику [111].

Також інформаційне забезпечення судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу у відповідності до ст. 20 закону України полягає в обов'язку: підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності надавати безоплатно державним спеціалізованим установам інформацію, необхідну для проведення вказаного різновиду судових експертиз, а також, за згодою, для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи; державних спеціалізованих установ, судових експертів та залучених фахівців, що проводять експертизи встановлення давності документу, у разі отримання інформації, що становить державну, комерційну чи іншу охоронювану законом таємницю, повинні забезпечити нерозголошення цих відомостей. Разом із тим, інформаційне забезпечення полягає у праві державних спеціалізованих установ, що проводять експертизи встановлення давності документу, одержувати судів, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування зняття кримінального правопорушення та інші речові докази, щодо яких закінчено кримінальне провадження, для використання в експертній і науковій діяльності [118].

З приводу діяльності з організації і безпосереднього проведення експертизи встановлення давності документу, то вона є одним із основних напрямків і складових елементів судово-експертної діяльності в досліджуваній галузі. Вказаний різновид судової експертизи відноситься до класу криміналістичних експертиз. Останні згідно зі ст. 7 закону України «Про судову експертизу» проводяться виключно державними спеціалізованими установами – науково-дослідними установами судових експертиз Міністерства юстиції України, Експертною службою МВС України, Українським науково-дослідним інститутом спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України, Головним експертно-

криміналістичним центром Державної прикордонної служби України [118]. Проте варто відмітити, що обмеження законодавства, які встановлюють, що виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз [118], створюють реальні проблеми під час проведення експертиз, адже атестованих судових експертів на сьогодні не вистачає. Наприклад, станом на 7 червня 2017 року в Реєстрі атестованих судових експертів за деякими спеціальностями відсутні експерти з чинним свідоцтвом. За спеціальністю 2.2 «Дослідження матеріалів документів» хоч і наявні атестовані експерти, однак, наприклад, експертизи щодо встановлення давності виконання документів проводяться тільки в Київському науково-дослідному інституті судових експертиз. Це є фактом встановлення монополії на проведення судової експертизи. І обмежує можливість провести конкурентне та об'єктивне дослідження за необхідності призначення повторної експертизи [153].

З метою забезпечення об'єктивності та повноти дослідження документів з метою встановлення давності їх виготовлення судові експерти повинні використовувати новітні досягнення науки і техніки; атестовані та зареєстровані методики проведення судових експертиз; нормативно-правові акти та нормативні документи; чинні республіканські стандарти колишньої УРСР та державні класифікатори, галузеві стандарти та технічні умови колишнього СРСР; науково-технічну та довідкову літературу; інформаційні бази даних з мережі Інтернет, а також програмні продукти, рекомендовані для використання в експертній практиці рішенням Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України [109]. Поряд із цим об'єктивність і повнота експертизи встановлення давності документу забезпечується шляхом дотримання іншого принципу судово-експертної діяльності – незалежності.

Принцип незалежності експерта, як зазначає І.В. Пиріг, слід розуміти як відсутність втручання в його діяльність будь-яких інших осіб [85, с. 109].

Більше того, заслуговує на увагу твердження, висловлене В.М. Бараняком, стосовно того, що незалежність експерта, його процесуальна самостійність, рівноправність зі слідчим є одним з принципів їхньої взаємодії [4, с. 470].

У відповідності до закону України «Про судову експертизу» (ст. 4) незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечуються: визначенням законом порядком призначення судового експерта; заборonoю під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи; існуванням установ судових експертиз, незалежних від органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування та суду; створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням; кримінальною відповідальністю судового експерта за дачу свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків; можливістю призначення повторної судової експертизи; присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи [118].

Однією з відмінних ознак судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу є те, що під час проведення експертних досліджень використовуються методи, які здійснюють руйнуючий вплив на документ. Наприклад, що під час використанні методу волого копіювання при дослідженні документів, особливо тривалому, можливе відшаровування паперу документа, порушення його цілісності. Крім того, в будь-якому випадку метод вологого копіювання призводить до незворотних змін штрихів: зменшує кількість матеріалу письма, змінює його склад, колір та ін. Рішення про застосування методу повинне обов'язково бути узгоджене з особою, яка призначила проведення дослідження [17, с. 21]. У зв'язку з цим принцип максимального збереження об'єктів дослідження, який полягає в тому, що під час проведення судових експертиз об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише у тій мірі, в якій це необхідно для дослідження, буде мати певну специфіку в своїй реалізації.

Мова йде про необхідність отримання письмової згоди уповноваженого органу (особи), що призначив експертизу встановлення давності документу, на пошкодження досліджуваних об'єктів (записів, підписів), у межах передбачених методиками проведення відповідних судових експертиз.

Особливості організації та проведення експертизи встановлення давності документу, а також оформлення висновку експерта будуть детальніше висвітлені в наступному розділі дисертації. Що ж стосується конкретно особливостей судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу в системі Міністерства оборони України, то вони не висвітлюються через те, що на теперішній час, як відзначає Міністерство юстиції України, здійснюється реформування експертних служб указанного відомства [152].

Отже, судово-експертна діяльність є складним, багатокомпонентним процесом, який включає в себе низку заходів, які вживаються уповноваженими особами з метою забезпечення проведення судової експертизи. У зв'язку з чим судово-експертну діяльність в галузі експертизи встановлення давності документу слід розуміти як діяльність уповноважених суб'єктів, націлену на забезпечення організації та проведення незалежного, кваліфікованого, повного й об'єктивного дослідження документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків з використанням досягнень науки, технічних засобів і методик експертного дослідження. З урахуванням вищезазначеного, а також специфіки експертизи встановлення давності документу, запропоновано до змісту судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу включати наступні елементи: 1) суб'єкти вказаної діяльності (судово-експертні установи, судові експерти й інші уповноважені особи (органи)), в тому числі їх підготовка; 2) завдання; 3) діяльність з організації та безпосереднього проведення експертизи встановлення давності документу; 4) нормативно-правове забезпечення; 5) науково-дослідне, методичне й

інформаційне забезпечення; 6) фінансове та матеріально-технічне забезпечення. При цьому судово-експертна діяльність в галузі експертизи встановлення давності документу базується на таких принципах, як законність; незалежність судового експерта; повнота й об'єктивність судово-експертних досліджень; максимальне збереження об'єктів дослідження. Вказані засади повністю пронизують вказану діяльність і знаходять своє відображення в кожному її елементі.

2.2. Система методів і засобів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу

У криміналістичній літературі методологічні аспекти судової експертизи розглядаються з точки зору аналізу арсеналу методів, якими володіють судові експерти для вирішення поставлених перед ними завдань, різних їх класифікацій, розроблення понятійного апарату й інших аспектів учення про методи судової експертизи [78, с. 28]. Адже, як зазначають О.В. Воробей, А.В. Кофанов, методи експертного дослідження для теорії судової експертизи – це розкриття закономірностей формування та функціонування різноманітних класів, родів і видів судових експертиз. Учені пропонують поняття метод стосовно техніко-криміналістичного дослідження документів уживати в наступному значенні: це сукупність прийомів і способів, потрібних для теоретичного та практичного пізнання об'єктів дослідження документів, форм, пристосувань і матеріалів для вирішення завдань, поставлених перед експертом слідчим або судом [57, с. 31]. Наведене трактування методів дослідження є прийнятним і по відношенню до експертизи встановлення давності документу. Більше того, будучи базисом судово-експертних досліджень, методи підлягають ретельному

вивченню з метою правильного їх застосування та подальшого вдосконалення.

З огляду на вищезазначене вважаємо раціональним зосередження науковцями уваги на питаннях методології судової експертизи взагалі та окремих її видів (підвидів) зокрема. Так, на переконання Т.В. Авер'янової, в окресленій сфері є низка проблем, які потребують свого нагального вирішення. Серед таких проблем вченою виокремлено: розширення кола експертних методів; модифікація методів дослідження (пошуковий характер мислення, відхід від консервативних поглядів); комплексування методів експертної діяльності (комплексний підхід при дослідженні складних об'єктів, виникнення та розвиток комплексних експертиз); підвищення роздільної здатності методів (може бути досягнуто удосконаленням приладової бази методу, використанням нових технічних засобів, удосконаленням самого методу, розробленням нових експертних методик, більш повним використанням закладених у методі можливостей); пріоритетний розвиток неруйнуючих методів дослідження, що дозволить зберегти досліджувані об'єкти для подальшого експертного дослідження та оперування ними при судовому розгляді справ; математизація методів експертного дослідження і автоматизація процесу їх застосування [1, с. 90-97].

Також слід відмітити, що законодавчого закріплення термін «метод судової експертизи» чи то «методи судово-експертного дослідження» немає. Тільки в проекті закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні» використовується термін «метод судово-експертного дослідження», під яким пропонується розуміти систему логічних і (або) інструментальних операцій (способів, прийомів), які застосовуються під час дослідження об'єктів судової експертизи для встановлення фактів та обставин справи, що становлять предмет судової експертизи [117]. Проте на рівні підзаконних нормативно-правових актів відзначається, що під час проведення судової експертизи або експертного дослідження з метою виконання певного

завдання експертами застосовуються відповідні методи дослідження – загальні (категорії та закони діалектичної логіки, формально-логічні методи пізнання (аналіз, синтез, узагальнення, індукція та дедукція, гіпотеза), аналогія); загальнонаукові (спостереження, вимірювання, опис, експеримент, порівнювання, моделювання, реконструкція); спеціальні (візуальні, морфологічні, мікроскопічні, фотографічні, фізичні, хімічні, біологічні, математичні). Вказаний перелік методів не є вичерпним. При цьому вибір певних методик, методів дослідження, технічних засобів та визначення послідовності їх застосування належать до компетенції судового експерта. Спочатку судовий експерт повинен використати неруйнівні методи і тільки в разі, якщо в результаті їх застосування не досягнуто мети дослідження, застосовувати руйнівні методи [113; 97].

Вибір же методів дослідження при встановленні давності документу залежить передусім від того, яке завдання поставлене перед судовим експертом – визначити конкретний час виконання документу, тобто абсолютну давність, чи встановити послідовність виконання реквізитів у документах, тобто відносну давність. В. Сезонов теж зазначає, що на вибір методів експертного дослідження впливають певні фактори, а саме: норми чинного законодавства у сфері порядку здійснення судочинства (кримінального, цивільного, адміністративного); знання та навички суб'єкта, який застосовує метод; матеріально-технічна база; умови дослідження; завдання дослідження; специфіка об'єкта дослідження [132, с. 337].

Що ж стосується застосування методів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу, то воно: не повинно спричиняти пошкоджень і суттєвих змін документа; бути науково обґрунтованим і апробованим; дозволяти отримувати результати, які будуть зрозумілі, переконливі та наглядні як для експерта, так і для всіх учасників кримінального процесу [156, с. 14]. Тобто експерт на власний розсуд, з урахуванням наявних експертних ситуацій, завдань і можливостей, приймає рішення про сукупність методів, які варто обрати та використати в ході

судово-експертного дослідження для забезпечення оптимального й ефективного здійснення судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу з метою отримання об'єктивного, повного, всебічного, переконливого та наглядного результату – висновку експерта.

Разом із тим, вибір методів дослідження при встановленні давності документу повинен бути раціональним і обґрунтованим. Зокрема, особливу увагу слід приділяти дотриманню такого принципу судово-експертної діяльності як максимальне збереження об'єктів дослідження, яке полягає в недопущенні пошкодження чи руйнування таких об'єктів, а в разі неможливості дотримання вказаної вимоги – зведенні таких пошкоджень до мінімуму [144, с. 47-48]. Як приклад, більшість хімічних методів, зокрема аналізу, застосовують для поділу багатокomпонентних сумішей, виділення компонента із суміші, підвищення концентрації аналізованого компонента, визначення якісного та кількісного складів компонентів та їх сумішей, належить до руйнівних [19, с. 55]. Копіювальні методи є частково руйнівними, тому що призводять до необоротної зміни первинних властивостей досліджуваних ділянок перетинів [158, с. 98]. Адже, як відзначає О.В. Воробей, традиційні модифікації таких методів, як вологе копіювання та дифузно-копіювальний, відносяться до руйнуючих, тому слід уважно підходити до вибору конкретного методу та правильно застосовувати методику дослідження. Тільки за цих умов вказані методи можуть бути ефективними при дослідженні документів [17, с. 3].

Перед тим як виокремити й охарактеризувати методи дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу, вважаємо за необхідне проаналізувати позиції вчених з приводу систематизації методів техніко-криміналістичного дослідження документів, оскільки експертиза встановлення давності документу є підвидом технічної експертизи документів, а значить базується на її методології та тісно пов'язана з нею. У цьому контексті розділяємо думку М.В. Топорової стосовно того, що основою розвитку судової експертизи є використання сучасних досягнень

науки і техніки для створення спеціалізованих наук тих чи інших родів експертиз. Дана закономірність, як указує вчена, проявляється як в інтеграції наукових знань для створення базового знання кожного роду (виду) експертизи та постійному наповненні цього знання, так і в розширенні можливостей дослідження уже відомих об'єктів шляхом створення нових модифікацій відомих методів з ціллю їх застосування по відношенню до нових об'єктів дослідження [158, с. 85]. Відповідно базові знання експертизи встановлення давності документу безпосередньо стосуються особливостей виконання реквізитів документа і фізико-хімічних властивостей матеріалів документів, які використовувалися для їх виготовлення. При цьому можливості експертизи залежать від низки факторів, як приклад, властивостей досліджуваних реквізитів – кольору, морфології, здатності поглинати чи відображати світлове випромінювання, люмінесценції, розчинності, компонентного складу [158, с. 85]. Більше того, ці базові знання можуть бути частиною цілого, на кшталт, методи експертизи встановлення давності по відношенню до методів дослідження документів, матеріалів документів, друкарських форм та інших засобів виготовлення документів, які, в свою чергу, є окремим стосовно технічної експертизи документів. Відповідні частина базових знань про документ, його реквізити, матеріали та засоби виготовлення є базовими знаннями, необхідними для встановлення абсолютної та відносної давності документу.

З приводу методів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу, то слід відзначити, що вони тісно пов'язані з методами техніко-криміналістичного дослідження документів. У цьому контексті потрібно акцентувати увагу на тому, що в техніко-криміналістичному дослідженні документів використовуються методи трасології. Більше того, як указує Н.П. Майліс, для того щоб надати об'єктивний, повний та достовірний висновок, експерт має застосовувати методи, які розроблені з урахуванням специфіки досліджуваних об'єктів [66, с. 39; 132, с. 337].

Щодо технічної експертизи документів, то С.Й. Гонгало відмічає, що на сьогодні при їх дослідженні найбільш широкого застосування набули такі методи як: фізичні, фізико-хімічні та хімічні. Вказані методи застосовуються досить давно, апробовані, і до останнього часу задовольняли потреби слідства та суду. Поряд з певними перевагами ці методи мали й недоліки, основним з яких було пошкодження або руйнування об'єктів дослідження. Тому потреби практики постійно спонукають до удосконалення вже існуючих та пошуку нових, неруйнуючих, методів дослідження. На думку вченого, перспективним у даному напрямку є комп'ютеризація процесу експертного дослідження, розроблення методів комп'ютерного моделювання, що дозволить зберегти об'єкти дослідження у тому стані, в якому вони були представлені на експертизу [23, с. 8].

У фаховій літературі переважна більшість науковців дотримуються позиції, згідно з якою технічна (техніко-криміналістична) експертиза документів базується на використанні як загальнонаукових, так і спеціальних методів і засобів. При цьому загальні методи використовуються під час проведення вказаної експертизи, в тому числі й такого її підвиду як експертизи встановлення давності документу, на всіх стадіях експертного дослідження [17; 132; 137; 57; 156; 136; 19; 158]. Найбільш поширеним та універсальним є такий загальний метод як порівняння, який реалізується за допомогою таких способів, як зіставлення, накладення та суміщення. Зокрема, мова йде про порівняння досліджуваних реквізитів із вільними зразками. Також по відношенню до експертизи встановлення давності документу знайшли своє широке застосування такі загальні методи як спостереження, яке ведеться як неозброєним оком, так і з використанням оптичних приладів; описування всіх умов вивчення об'єктів експертизи й їх фотозйомки в різноманітних зонах спектра, засобів і результатів дослідження; вимірювання для визначення кількісних параметрів проводиться за допомогою лінійок, штангенциркуля, вимірювальної лупи, мікроскопа з окуляр-мікрометром і т. п.; моделювання шляхом виготовлення

плоских зображень документа (або його фрагмента) з використанням адсорбційно-люмінесцентного чи дифузно-копіювального методів та/чи об'ємних відображень штрихів з використанням пластиліну, полімерних речовин (пасти «К») тощо [19, с. 33-35].

Окрім всезагального діалектично-матеріалістичного методу та загальних методів, А.В. Скрипченко, Д.С. Коровкін виокремлюють окремі та спеціальні методи техніко-криміналістичної експертизи документів. Зокрема, за принципом побудови та набору технічних засобів окремі методи вченими поділено на вісім основних класів методів – мікроскопічні (оптична й електронна мікроскопія), фотографічні (фіксуючі, вимірювальні, дослідницькі), хімічні (поділ і концентрування, визначення якісного та кількісного складу сполук і сумішей), спектральні (елементного та молекулярного складу), хроматографічні (газорідина хроматографія, тонкошарова хроматографія, рідина хроматографія), рентгенівські (просвічувальні та дифракційні методи), фізико-технічні (визначення механічних, теплових, електричних, магнітних, люмінесцентних властивостей), математичні (математична логіка, теорія вірогідності, математичний аналіз, тощо). До основних спеціальних методів техніко-криміналістичної експертизи документів ученими віднесено метод вологого копіювання, адсорбційно-люмінесцентний, дифузно-копіювальний, електростатичний методи [137, с. 29-32].

У свою чергу, О.Г. Волошин, О.В. Воробей, М.О. Козлов, А.В. Кофанов, В.О. Ляпичев, І.М. Мельников, В.В. Серегін пропонують поряд із загальними методами технічної експертизи документів виокремлювати спеціальні методи, які підрозділяються на три групи:

1) фізичні методи:

- візуальні методи в особливих режимах освітлення (у кососпрямованому світлі; у світлі, що проходить (на просвіт), при вертикальному освітленні) та із застосуванням світлофільтрів (абсорбційних, неабсорбційних);

- мікроскопічні методи (мікроскопія оптичного діапазону (світлова мікроскопія), електронна мікроскопія);
 - профілографічні методи;
 - люмінесцентні методи (люмінесцентний аналіз, адсорбційно-люмінесцентний метод);
 - спектральні методи (спектральний аналіз, емісійний спектральний аналіз, спектроскопія в ультрафіолетовій та видимій зонах спектра);
 - рентгенівські методи (рентгеноструктурний аналіз, рентгеноспектральний аналіз);
 - радіоактивні методи (радіоактивний аналіз (авторадіографія));
 - копіювальні методи (сухе копіювання, вологе копіювання);
 - термічні методи (спопеління, термоіндикація);
- 2) фізико-хімічні методи:
- фотографічні методи (макрофотографія, мікрофотографія, підсилення контрасту фотографічним шляхом, фотографування в ІЧ-, УФ-, рентгенівських і гамма-променях, фотографування картини люмінесценції);
 - дифузно-копіювальний метод;
 - хроматографічні методи (тонкошарова хроматографія, паперова хроматографія, електрофорез на папері);
- 3) хімічні методи:
- методи екстракції;
 - методи виділення та концентрування осадом;
 - дистиляційні методи;
 - методи якісних аналітичних реакцій;
 - крапельний метод;
 - метод обробки парами реактивів [156, с. 15-27; 20, с. 28-61; 19, с. 35-57].

Щодо методів техніко-криміналістичного дослідження документів, які використовуються під час установлення давності його виконання, то науковцями були виокремлені наступні.

В. Сезонов під час дослідження методів комплексного техніко-криміналістичного дослідження транспортних засобів указує, що при дослідженні документів на транспорт часто використовуються люмінесцентні методи – люмінесцентний аналіз та адсорбційно-люмінесцентний метод. Люмінесцентний аналіз застосовується для виявлення невидимих та маловидимих текстів, виявлення слідів впливу хімічних реагентів, установлення послідовності виконання реквізитів документів і способу нанесення відбитків печаток (штампів) документів. В основі методу лежить здатність атомів речовин випускати кванти світла під час переходу їх зі збудженого стану у стаціонарний. Люмінесцентний аналіз є найбільш ефективним у поєднанні зі спектральними методами, якими визначаються якісні й кількісні складники речовини [132, с. 338]. Також відзначається, що для визначення послідовності виконання пересічних штрихів за двома напрямками залежно від властивостей речовини, що утворюють реквізит документів, використовують методи вологого копіювання, які засновані на фізичному явищі переносу речовини в результаті адсорбції, адгезії чи дифузії на новий носій, зволожений розчинником [137, с. 50; 132, с. 338].

В.С. Куликовська, досліджуючи питання встановлення відносної давності виконання реквізитів у документах, вірно відзначає, що встановлення такої давності документів можливе двома шляхами: 1) визначення конкретного часу (тобто абсолютної давності) виконання кожного з реквізитів (друкованого тексту, відтиску печатки, підписів та рукописних записів) з послідуочим співставленням отриманих результатів відповідно між собою і встановленням, таким чином, відповідності між часом виконання підписів і рукописних записів, часом нанесення відтиску печатки і часом друкування тексту; 2) встановлення хронологічної послідовності виконання реквізитів в документі [57, с. 269]. Вчена, проаналізувавши можливості вирішення питань про послідовність виконання реквізитів документів, які найчастіше можуть залежати від виду, складу,

кольору, флуоресцентних можливостей матеріалів, якими виконані реквізити, дійшла висновку, що з цієї причини не має і не може бути єдиного алгоритму вирішення. Разом із тим, вона виокремила наступні методи встановлення послідовності виконання реквізитів у документах: метод вологого копіювання; мікроскопічний метод з використанням великого збільшення та розташовуючи ділянку перетину реквізитів під певним кутом зору; метод механічного видалення (зіскаблювання) поверхневого слою тонеру на ділянках перетину з іншими реквізитами (рукописними записами та підписами, відтисками печаток, штампів, факсиміле [57, с. 270-275].

А.В. Скрипченко та Д.С. Коровкін визначають почергово методи встановлення хронологічної послідовності виконання реквізитів документа, що пересікаються (копіювання на адсорбент, змочений системою розчинників; отримання рельєфних відтисків ділянок перетину при контакті їх з м'якою сприймаючою поверхнею (пластиліном, полімерною пастою К); дослідження за допомогою растрового електронного мікроскопа; метод адсорбційно-люмінесцентного аналізу; дифузійно-копіювальний метод; електрофотографічний метод); методи встановлення давності виконання документів, виготовлених за допомогою знакодрукарських і знаковинтезуючих друкарських пристроїв, і документів, що містять відтиски печаток чи/та штампів (порівняльне дослідження з вільними зразками – документами, в яких містяться тексти, віддруковані на тому ж принтері протягом усього періоду, що перевіряється, з перевіркою частотою у день, тиждень, місяць; аналогічними реквізитами в документах, виконаних з використанням тієї ж печатки (штампу) у перевірочний період з перевіркою частотою (день, тиждень, місяць)); методи встановлення виконання документів за часовими змінами матеріалів письма (метод термодесорбції – газорідинної хроматографії) [136, с. 67-80].

О.В. Воробей і А.В. Кофанов зазначають, що для визначення віку документа (встановлення часу виготовлення документа у цілому або його частин і реквізитів) високу ефективність при порівняльному дослідженні

матеріалів письма має метод хроматографії: при встановленні виду й марки барвників найбільш надійні паперова та тонкошарова хроматографії. Цінність цих методів полягає у тому, що вони дають змогу шляхом використання невеликої кількості матеріалу (один штрих) здобути інформацію, що цікавить. У наш час тонкошарову хроматографію застосовують у сполученні зі спектрофотометрією, зокрема, використовують спектри відбиття для розшифрування зон на хроматограмах, що значно підвищує «чутливість» методу. Крім тонкошарової хроматографії, в експертній практиці успішно використовується для диференціації чорнила з метою встановлення технологічних груп барвників, на базі яких вони виготовлені, метод електрофорезу. Він дозволяє без застосування зразків визначити групу основних або кислотних барвників, до якої належить досліджуване чорнило. Маючи такі дані, через довідкову літературу можна встановити час виготовлення чорнила та час виготовлення досліджуваного документа [20, с. 266-267; 19, с. 253-254].

М.В. Топорова виокремлює методи встановлення давності документу в залежності від видів давності документу – абсолютної та відносної. Серед методів встановлення абсолютної давності документу вчена називає криміналістичний метод порівняльного аналізу досліджуваних реквізитів із вільними зразками – реквізитами, виконаними на тій же друкарській машині, тому же принтері, тією ж печаткою (штампом) у той період часу, що перевіряється; порівняння характеристик відносного вмісту розчинника в штрихах і в штрихах-моделях; експеримент, який полягає у виявленні динаміки змін стану матеріалу письма в штрихах у результаті експериментального старіння; газорідинну хроматографію, яка полягає у вивченні ступеня екстракції матеріалів штрихів слабим чи сильним розчинником (чотирьоххлористим вуглецем і хлороформом, метанолом і ацетонітрилом) в досліджуваній пробі з подальшим випарюванням і фіксацією екстрагованого розчинника; термічна десорбція. До числа методів встановлення відносної давності документу шляхом встановлення

хронологічної послідовності їх виконання вчена відносить мікроскопічні методи (метод оптичної мікроскопії, заснований на використанні сучасних можливостей стереомікроскопів відображеного світла і систем реєстрації); дослідження хроматичної люмінесценції (відображення/поглинання штрихів) у різноманітних зонах спектра; копіювальні методи (вологе копіювання й адсорбційно-люмінісцентний метод – копіювання з наступним вивченням люмінесценції отриманих відтисків (реплік)); скануюча електронна мікроскопія; профілювання (метод профілометрії); механічне видалення верхнього шару на ділянці перетину; вивчення ІЧ спектрів порушеного повного внутрішнього відбиття (FTIR) на ділянках перетину; дослідження слідів тиску штрихів на апараті електростатичного виявлення (ESDA); метод радіоактивних індикаторів і деякі ін. [158, с. 86-102].

Отже, з урахуванням вищенаведених наукових позицій з приводу методів дослідження при встановленні віку документу, а також експертної практики в галузі досліджуваної експертизи, вважаємо можливим виокремити наступні групи методів дослідження при встановленні абсолютної та відносної давності документу:

1) загальні методи (спостереження; вимірювання; порівняння; моделювання);

2) спеціальні методи (візуальні методи дослідження, зокрема у кососпрямованому світлі; фотографічні методи, зокрема зйомка у гамма-променях; мікроскопічні методи; копіювальні методи; люмінесцентні методи; хроматографічні методи; термічна адсорбція; механічне видалення верхнього шару на ділянці перетину; профілографічні методи).

Разом із методами завжди використовуються засоби дослідження. Адже без останніх неможливе застосування чималої кількості методів дослідження, зокрема при проведенні експертизи встановлення давності. У зв'язку з чим у представленому підрозділі дисертації будуть охарактеризовані основні засоби дослідження, що використовуються під час проведення експертизи встановлення давності.

Зокрема, у відомчих нормативно-правових актах, які регулюють діяльність з організації, проведення та оформлення результатів експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС України, зазначається, що під час проведення судової експертизи, зокрема експертизи встановлення давності документу, використовуються загальнотехнічні (розроблені в загальній техніці та пристосовані для виконання спеціальних криміналістичних завдань) та криміналістичні (створені для вирішення спеціальних криміналістичних завдань) технічні засоби [113; 97].

З приводу засобів дослідження під час проведення експертизи встановлення давності документу В.Ю. Шепітько та Г.К. Авдєєва відзначають, що в судово-експертних установах України тривалий час не проводилися судові експертизи з встановлення термінів абсолютної давності документів в межах технічної експертизи документів. Даний підвид експертизи був запроваджений ще за радянських часів та є дуже затребуваним в судах, проте вітчизняні наукові установи не мали відповідного обладнання через його велику вартість. Сьогодні таке обладнання вже придбано для низки судово-експертних установ України та використовується для вирішення даних завдань. Зокрема, привертають увагу досягнення судово-технічної експертизи документів у розробці методів диференціації мікрокількостей матеріалів письма. Так, наприклад, за допомогою тонкошарової хроматографії в комплексі з відбивною спектрофотометрією з використанням приладу хроматограм-спектрофотометра «OPTON MO-3» здійснюється диференціація за якісним та кількісним складом барвників чорнил або паст кулькових ручок. Вивчення складу матеріалів письма та їх зіставлення з довідковими рецептурними даними може сприяти вирішенню завдань з визначення абсолютного віку документу. Тому сьогодні в експертних установах України створюються комп'ютеризовані банки даних і колекції зразків матеріалів документів, що виготовляються вітчизняними та закордонними виробниками [43, с. 124-125].

Вибір засобів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу на пряму залежить від конкретних методів (їх системи) такого дослідження. Зокрема, з метою встановлення абсолютної давності виготовлення документу здійснюється дослідження кількісного вмісту фенілгліколя в штрихах, виконаних чорнилами та пастами. Так, в Україні встановлення термінів виготовлення документів, які створені від 2 до 5 років тому, здійснюється поки що дуже складним методом – методом газорідинної хроматографії (ГРХ). За кордоном для вирішення таких питань сьогодні поряд з газорідинною хроматографією (ГРХ) використовують тонкошарову хроматографію (ТСХ) [43, с. 125].

Так, при хроматографії в системі газ – рідина використовують прийоми тільки елюційної хроматографії. У відповідності з методикою хроматографії невеликий об'єм суміші, що аналізується, вводять у хроматографічну колонку однією порцією. Шляхом пропускання газу-носія відбувається проявлення хроматограми, тобто послідовна елюція чистих компонентів із колонки і виявлення їх спеціальним пристроєм – детектором. Хроматографічний поділ відбувається за рахунок багаторазово повторюваних актів перерозподілу речовини між рухомою газовою фазою і нерухомою рідкою фазою, закріпленою на інертному носії. Для використання методу газорідинної хроматографії під час проведення експертизи встановлення давності документу застосовують газорідинний хроматограф, який складається з блоку підготовки газів, дозатора з випаровувачем, хроматографічної колонки у шафі термостата, програматора температури, детектора, вимірювача малих струмів і самописця. До складу приладу може входити й інтегратор. Для забезпечення нормальної роботи хроматографа необхідні джерела стиснутого газу, тобто газу-носія, а також, якщо потрібно, стиснутого повітря (кисню) і водню [180, с. 56].

А.В. Скрипченко, Д.С. Коровкін, висвітлюючи методи експертизи встановлення давності документу, зазначають, які засоби дослідження використовуються при проведенні вказаного різновиду судової експертизи.

Зокрема, це: растровий електронний мікроскоп; адсорбенти; мембранні фільтри («Millipor» (США) з діаметром пор 0,22 і 0,45 мкм або «Владипор МФА-МА» № 3 і 4 (м. Казань)); системи розчинників; фотопапір для крапельно-струйного друку; люмінесцентні мікроскопи; телевізійні спектральні компаратори; апаратно-програмний комплекс на базі газового хроматографа з мас-селективним детектором; і т. п. [136, с. 70-81]. Також під час досліджень, що проводяться адсорбційно-люмінесцентним методом, в якості джерела збудження люмінесценції штрихів на отриманих репліках використовується аргонний лазер (Ar-лазер), потужністю випромінювання до 700 мВт, що випромінює когерентне зелене світло з довжиною хвилі 488 нм [158, с. 97]. Окрім того, як відмічає Е.Р. Комаркова, у міру розвитку технологій з появою атомно-силових мікроскопів, де джерелом випромінювання є промінь лазера (Digital instruments AFM series Nanoscope IIIa), був розроблений метод встановлення послідовності виконання штрихів на друкарському приладі електрофотографічного або ударного типу і рукописних штрихів на ділянках їх перетинів, який заснований на вивченні й аналізі картини, що спостерігається в результаті сканування поверхні ділянок перетину [48].

Під час здійснення дослідження документу з метою встановлення його давності методом оптичної мікроскопії використовуються такі засоби як прямий або інвертований мікроскоп відбитого світла, що дає можливість роботи при збільшеннях до $500\times$, з коаксіальною системою освітлення (об'єкт освітлюється променем світла, який проходить через лінзу об'єктива та спрямований перпендикулярно до об'єкту). В якості джерела освітлення використовується галогенова лампа потужністю від 50 Вт, що випромінює світло видимого діапазону (380-760 нм) або промінь лазера (в конфокальних мікроскопах) [158, с. 93]. Як приклад, у Харківському НДІ судових експертиз вперше в Україні проводяться наукові дослідження із вирішення питань щодо встановлення хронологічної послідовності нанесення штрихів записів і підписів, виконаних пастами для кулькових ручок, та штрихів текстів і

зображень, виконаних електрофотографічним способом, за відсутності ділянок їх взаємного перетину за допомогою такого різновиду світового мікроскопа як металографічного мікроскопа МЕТАМ ЛВ-34 [74, с. 211].

Окрім того, для проведення експертизи встановлення давності документу в судово-експертній практиці часто використовують люмінесцентні мікроскопи, призначенні для спостереження зображення об'єктів в світлі видимої люмінесценції, а також в світлі в світлому полі. При цьому для роботи з флуоресцентним випромінюванням використовується спеціальний генератор, виконаний на основі ртутної лампи високого тиску (100 Вт) із зовнішнім джерелом живлення, а також з використанням світлофільтра і світлозахисту. Лампа генерує індукуюче випромінювання високої щільності, яке викликає індуковане (вимушене) випромінювання об'єкта в ультрафіолетовому діапазоні. Для роботи з індукованим випромінюванням необхідні світлофільтри (роздільник пучка і пригнічуючі світлофільтри), а також флуоресцентні об'єктиви [71].

Зокрема, судово-експертні установи в своїй діяльності, зокрема при проведенні технічної експертизи документів, часто використовують мікроскоп спектральний люмінесцентний марки «Regula». Як приклад, указані установи оснащені мікроскопом «Regula 5001MK.01», який є стаціонарною моделлю з керуванням джерелами світла і відеокамерою для різних режимів дослідження, яке здійснюється з лицьової панелі приладу або через інтерфейс програмного забезпечення «Regula Forensic Studio». Вказана модель мікроскопа володіє набором джерел випромінювання видимого, ближнього інфрачервоного і ультрафіолетового оптичних діапазонів для проведення криміналістичних експертиз, комплектом світлофільтрів (смуговий – 420-1100 нм, ІЧ-відтинаючий – 700 нм, ІЧ-пропускаючий – 650 нм, ІЧ-пропускаючий – 670 нм, ІЧ-пропускаючий – 700 нм); дозволяє отримувати, редагувати і зберігати цифрові зображення досліджуваних об'єктів, здійснювати візуальний контроль за допомогою біноккулярної насадки [186].

Також для проведення експертизи встановлення давності документу можуть використовуватися такі різновиди мікроскопів як конфокальні. Основна відмінність конфокальних мікроскопів від світлових флуоресцентних полягає в тому, що в останніх препарат підсвічений освітлювачем цілком. Зображення всіх частин препарату на промені зору накладаються один на одного. На відміну від цього, в конфокальному мікроскопі використовується точкове джерело світла і маленька діафрагма, розташована в оптично сполученій площині перед приймачем світла, щоб виключити інформацію від частин препарату, розташованих не в фокусі. Звідси назва «конфокальний» – з парним фокусом. Детектується тільки світло, що йде з фокальної площини. За допомогою послідовного перефокусування можна досліджувати препарат «по шарам», і за допомогою комп'ютера зібрати з них «тривимірне» зображення препарату [13]. На жаль, через свою дороговизну, державні судово-експертні установи не оснащені конфокальними мікроскопами, якщо не взагалі, то хоча б у достатній кількості.

Останнім часом усе більшого застосування під час проведення експертизи встановлення давності документу отримують растрові електронні мікроскопи (далі – РЕМ). За своїми технічними можливостями такий мікроскоп поєднує в собі якості як світлового, так і просвічуючого електронного мікроскопів, та є більш функціональним. Робота РЕМ ґрунтується на скануванні поверхні твердого тіла електронним зондом та детектуванні виникаючого при цьому широкого спектру частинок і випромінювань. Основними компонентами для отримання зображення в РЕМ є вторинні, відбиті та поглинені електрони. Інші складові спектру використовуються для отримання додаткової інформації. Так, рентгенівське випромінювання за методом рентгено-спектрального мікроаналізу дає інформацію про хімічний склад матеріалу досліджуваного зразка. Усе це визначає методичні особливості використання РЕМ і створює низку додаткових аналітичних можливостей в області електронної мікроскопії.

Висока інформативність, простота виготовлення об'єктів дослідження, висока ступінь автоматизації кількісного аналізу зображення й обробки результатів вимірювань роблять РЕМ найуніверсальнішим приладом для дослідження структури матеріалів і морфології поверхні. За ступенем розповсюдження та використання, РЕМ значно переважає просвічуючі електронні мікроскопи [41, с. 3-4].

При цьому технічні можливості РЕМ дозволяють: безпосередньо досліджувати великі площі та деталі поверхонь на масивних зразках у широкому діапазоні збільшень від 10 до 50000 і вище з достатньо високим розділенням; досліджувати загальний характер структури всієї поверхні об'єкту за малих збільшень і детально вивчати будь-яку її ділянку за великих збільшень; завдяки великій глибині фокусу дозволяє спостерігати об'ємне зображення структури з можливістю її кількісної оцінки; одержувати повнішу інформацію про поверхневий шар об'єкта завдяки наявності мікроаналізатора хімічного складу, що діє у рентгенівському діапазоні [41, с. 15-16].

Поряд із мікроскопами в судово-експертній діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу використовуються лупи, зокрема криміналістична [183] та відеоспектральні люмінесцентні («Regula 4077», «Regula 4177»). Останні використовуються як самостійний засіб контролю досліджуваних об'єктів, так і в комплексі зі столиком переглядовим «Regula 4167», оптичним модулем «Regula 4178», інформаційно-довідковими системами [184].

У ході здійснення лазерної профілометрії використовуються 3D-технології реєстрації – наприклад, система Optimet MiniConoscan 3000 й ін. [158, с. 101]. Названа система використовує коноскопічну голографію, яка дозволяє динамічно вимірювати до 500 точок в секунду, поки етапи перебувають у русі, що робить можливими точні 3-D цифрові зображення практично будь-якої поверхні. Optimet MiniConoscan 3000 – це безконтактна колінеарна система, яка підходить для здійснення швидких, точних та

повторюваних 3-D точних вимірювань металевих, пластикових та гумових промислових форм, оброблюваних деталей та інструментів. При цьому вимірювання системи використовують точні стадії X і Y, її повторюваність перевищує 1/8000 робочого діапазону [182]. За допомогою методу лазерної профілометрії з використанням 3D-технології реєстрації визначається послідовність виконання двох рукописних штрихів, що перетинаються, за слідами тиснення зі зворотної сторони паперу [48].

У випадку проведення в рамках експертизи встановлення давності документу досліджень спектроскопічними методами застосовуються такі засоби дослідження як спектрометри. Зокрема, ІЧ-Фур'є спектроскопія з використанням порушеного повного внутрішнього відображення виконується на приладі «Digilab Stingray (Randolph, MA)», який включає FTS7000-спектрометр і мікроскоп UMA 600 [158, с. 102; 26, с. 94].

Для досліджень методами кольороподілу в різних зонах спектра і фіксації отриманої картини використовуються такі засоби як відеоспектральні компаратори (зокрема, фірми «Foster&Frimman Ltd» (Великобританія) й ін.), що дозволяють працювати в різних зонах спектра від УФ- до дальньої ІЧ-області та використовувати при цьому всі переваги цифрової фотографії [158, с. 95]. Зокрема, використання під час проведення експертизи встановлення давності документу відеоспектрального компаратора «Regula» 4305DMH дозволяє отримувати й обробляти зображення; читати безконтактні ідентифікаційні RFID-мікросхеми; здійснювати дослідження на рівнях захисту документа, поліграфічного захисту, фізико-хімічного захисту, комплексних засобів захисту; досліджувати матеріали окремих фрагментів зображень документів за ступенем поглинання або відбиття ІЧ діапазону спектра, сторонніх штрихів, що не відносяться до досліджуваного об'єкта, виконаних фарбами, непрозорими для інфрачервоного випромінювання; визначати елементи, виконані фарбою з магнітними властивостями; тощо [185]. Для дослідження люмінесценції можна також використовувати люмінесцентні мікроскопи,

устатковані ламповими джерелами світла потужністю більше 50 Вт і набором світлофільтрів у діапазоні від 400 до 700 нм (наприклад, ЛОМО Микмед 2 варіант 12Т, Leica DM1000 й ін.) [158, с. 95].

У цілому ж, говорячи про техніко-криміналістичного дослідження документів, у тому числі експертизу встановлення давності документу, варто відзначити, що в судово-експертних установах використовуються автоматизовані робочі місця (АРМ) експерта, що включають мікроскоп, магнітооптичний візуалізатор магнітних фарб, освітлювачі із хвилями світла різної довжини (в т. ч. – ультрафіолетовим і інфрачервоним), комп'ютер з периферійним обладнанням, платою введення зображення та спеціальним програмним забезпеченням, та іншими пристосуваннями. Сучасні АРМ експерта включають прикладні програми, алгоритми роботи яких максимально наближені до реальних етапів експертних досліджень. Це дозволяє автоматизувати більшість формальних експертних операцій [43, с. 136].

Так, у Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України для дослідження документів успішно використовують програмно-апаратний комплекс (ПАК) «ТЭД-34», розроблений РТФ НТУУ «КПІ». Цей комплекс призначено для забезпечення оптичних криміналістичних досліджень документів. Слід відзначити широкі функціональні можливості ПАК «ТЭД-34»: топологічні й топографічні дослідження матеріалів, якими нанесено зображення на документах; спектральні дослідження характеристик матеріалів документів (поглинання, відображення, люмінесценція) у різних спектральних діапазонах (спостереження в УФ-, синіх і видимих променях, у червоній та ІЧ-зоні, при освітленні лазерним джерелом, виявлення УФ- та ІЧ-люмінесценції); введення зображень у персональний комп'ютер та їх обробка з можливістю друку кольорових ілюстрацій на принтері в обраному масштабі тощо. При цьому використання ПАК «ТЭД-34» дозволяє судовим експертам здійснювати: порівняльне дослідження засобів і матеріалів написання і

друкування; виявлення невидимих штрихів; дослідження пошкоджених документів; встановлення хронологічної послідовності нанесення штрихів. Комплекс складається з відеомакроскопа, виносного датчика магнітних позначок, персонального комп'ютера з відеозахоплювачем, принтера, сканера, комплекту запасного обладнання. Вказані прилади та комплекси зручні у практичному застосуванні й допомагають проводити якісні криміналістичні дослідження документів та ілюструвати проведені дослідження з допомогою принтерів [19, с. 61; 80, с. 177; 140].

Також під час проведення досліджень з метою встановлення давності документу в експертній діяльності використовують сканер і растровий графічний редактор «Adobe Photoshop», що дозволяє дослідити пересічні штрихи задля встановлення порядку їх нанесення [43, с. 125-126]. А саме, для обробки цифрових зображень під час проведення експертизи встановлення давності документу використовують такі графічні редактори, як «Photoshop» (фірма «Adobe»), «Photopaint» (фірма «Corel») та ін., що дають змогу забезпечити трансформування (переміщення та обертання об'єктів у площині екрану) та накладення об'єктів з використанням режимів «віднімання» або «додавання». У криміналістиці вже є розроблення технічного вирішення застосування цифрової техніки з програмним забезпеченням для реалізації порівняльного дослідження документів методом накладання. У цьому разі методика дослідження складається з чотирьох етапів (наприклад, із застосуванням програми «Photoshop»): 1) оцифровування зображень наданих на дослідження об'єктів (зручно використовувати для цього планшетний сканер з максимальною розрізнявальною здатністю); 2) приведення зображень до однакової взаємної орієнтації на площині та їх кольорова корекція; 3) накладення зображень об'єктів, що ідентифікуються; 4) оцінювання результатів накладення – експерт повинен оцінити збіг (або розбіжність) контурів деталей об'єктів та їх кольорових характеристик [19, с. 58-59]. Також розроблено методи встановлення хронологічної послідовності виконання штрихів, виконаних знаряддями письма, та текстів,

виконаних на приладах, які друкують знаки, за відсутності їх пересічення. Дослідження здійснюються в полі зору мікроскопів зі збільшенням до 500 кратно [43, с. 125-126].

Отже, під час проведення експертизи встановлення давності документу судовий експерт вправі використовувати наявні в його розпорядженні загальні (спостереження; вимірювання; порівняння; моделювання) та спеціальні (візуальні методи дослідження, зокрема у кососпрямованому світлі; фотографічні методи, зокрема зйомка у гамма-променях; мікроскопічні методи; копіювальні методи; люмінесцентні методи; хроматографічні методи; термічна адсорбція; профілографічні методи; механічне видалення верхнього шару на ділянці перетину і т. п.) методи дослідження заради забезпечення вирішення поставлених перед ним завдань. При цьому вибір методів дослідження повинен здійснюватися у відповідності до такого принципу судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу як максимальне збереження об'єктів дослідження, згідно з яким перевага надається неруйнівним методам дослідження. Засоби дослідження під час проведення експертизи встановлення давності документу обираються й використовуються в залежності від того, який метод дослідження застосовується.

2.3. Загальні положення методики експертних досліджень при встановленні давності документу

Як цілком вірно відзначається, однією з особливостей криміналістичних досліджень є те, що їх проведення має здійснюватися згідно з відповідним чином затверджених експертних методик. Ці методики, що характеризуються поєднанням в собі необхідних вимог проведення дослідження, є основою якості та швидкості вирішення завдань

експертизи [77; 138, с. 265]. У зв'язку з цим їх вивчення і розробка мають важливе значення у науково-дослідній і практичній діяльності [77]. Це пояснюється тим, що кожне конкретне експертне дослідження безпосередньо пов'язано з процесом експертного пізнання, його структурою, що передбачає використання як загальної експертної методики, так і застосування окремих методик дослідження. Тому вирішення питань, пов'язаних із ефективністю реалізації експертних методик, залежить, зокрема, від вивчення складного процесу експертного пізнання. У зв'язку з чим, на думку науковця, застосування експертних методик при проведенні конкретних досліджень в залежності від етапів дослідження повинно відбуватися з урахуванням таких умов: 1) правильний, доцільний вибір тієї чи іншої методики у конкретній експертній ситуації; 2) дотримання умов її застосування; 3) оцінка результатів застосування певної методики, а також оцінка результатів застосування декількох методик для вирішення однієї задачі; 4) фіксація процесу та результатів застосування методики у висновку експертизи [6, с. 116].

Варто відзначити, що встановлення віку документа є складним завданням експертного дослідження через брак єдиного універсального методу та науково обґрунтованої методики. Тому, вирішуючи це завдання, використовують результати авторознавчої, почеркознавчої, техніко-криміналістичної експертизи документів із застосуванням фізичних, фізико-хімічних і хімічних методів дослідження [19, с. 251]. У цьому контексті вбачається нагальним і актуальним питання про визначення загальних положень методики експертизи встановлення давності документу.

З приводу створення нових методик, то слушним є твердження, висловлене І.В. Пирогом, згідно з яким така діяльність є творчим процесом, заснованим на пізнанні закономірностей процесу утворення ознак на об'єктах дослідження, виявлення цих ознак з використанням певних засобів і методів. Конкретною метою створення нових методик є розширення обсягу фактичних даних, що надаються слідству та суду, засноване на можливості

вирішення нових завдань, дослідження нових об'єктів, скорочення строків проведення експертиз, матеріальних і трудових витрат, зменшення кількості невирішених питань, підвищення наукового рівня й повноти вирішення експертних завдань [83, с. 90].

Більше того, під час створення методик проведення судових експертиз, зокрема експертизи встановлення давності документу, одразу повинні враховуватися критерії їх оцінювання. Оскільки експертна методика в повній мірі повинна відповідати, а значить не порушувати, а базуватись на принципах судово-експертної діяльності, в нашому випадку – в галузі експертизи встановлення давності документу. Зокрема, як вказують Е.Б. Сімакова-Єфремян, Т.Є. Балинян, Л.М. Дереча, основними критеріями оцінювання методик, зважаючи на доцільність їх використання, є: наукова обґрунтованість, економічність, перевірюваність, безпечність, законність та етичність, простота й доступність, конкурентоспроможність, універсальність, новизна, припустимість, актуальність, достовірність, використання неруйнівних методів (що забезпечує можливість проведення додаткових, повторних досліджень без зміни первинного вигляду об'єкта) [135, с. 153].

Окрім того, під час розробки нових методик проведення судових експертиз, у тому числі експертизи встановлення давності документу, велика увага повинна приділятися питанню автоматизації експертних досліджень, адже практика судово-експертних досліджень останніх років свідчить про те, що підвищення ефективності вирішення експертних завдань нерозривно пов'язане з підвищенням рівня автоматизації їх інформаційного забезпечення за рахунок створення автоматизованих систем і комплексів, банків даних відповідно до видів експертиз чи об'єктів і методів експертного дослідження (насамперед АІПС) [39, с. 96].

Необхідність визначення загальних положень методики експертних досліджень при встановленні давності документу обумовлена й обґрунтовується тим, що науково-методичне забезпечення судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу на сьогодні є

вкрай незадовільним. Це пояснюється тим, що вказаний різновид судової експертизи не виокремлений в окрему експертну спеціальність. Встановлення давності документу відбувається в результаті проведення таких видів технічної експертизи документів як дослідження реквізитів документів, дослідження матеріалів документів і дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів [149, с. 89]. У зв'язку з цим не існує єдиного джерела, де б містились існуючі методики дослідження. Вони розпорошені, розкидані по різних джерелах, містяться в різноманітних збірниках та методичних рекомендаціях, і досить часто навіть невідомі судовим експертам. З багатьох видів дослідження взагалі відсутні експертні методики. Тому експерти часто йдуть шляхом адаптації існуючих методик, діючи за аналогією. Розробляються нові методики, які потребують наукового обґрунтування та апробації. Деякі види досліджень є унікальними, тому апробація може бути ускладнена. В таких випадках має бути чітке наукове обґрунтування методики дослідження, яке має базуватись на останніх досягненнях науки і техніки та не повинно мати різного тлумачення [22, с. 12].

Зокрема, в Реєстрі методик проведення судових експертиз на сьогодні зареєстровано 127 методик проведення судових експертиз у галузі технічної експертизи документів. При цьому окремі з них містять в собі рекомендації з приводу алгоритму та методології проведення досліджень зі встановлення давності документу. Як приклад, наведемо такі методики проведення судових експертиз:

- Методика встановлення послідовності виконання штрихів, утворених електрографічним способом та пастами для кулькових ручок, за відсутністю ділянок їх взаємного перетину (реєстраційний код 2.0.03);
- Встановлення послідовності нанесення перетнутих штрихів кулькових ручок адсорбційно-люмінісцентним методом (реєстраційний код 2.1.03);

- Встановлення підробки документа, виконаної із застосуванням копіювальної техніки, принтерів та ПЕОМ (виготовлення документів шляхом монтажу) (реєстраційний код 2.1.11);
- Методика судово-технічної експертизи документів (Загальна частина) (реєстраційний код 2.1.13);
- Методика визначення абсолютного віку документів (в частині документів, виконаних пастами для кулькових ручок) (реєстраційний код 2.1.16);
- Методика дослідження документів (загальна частина) (реєстраційний код 2.1.17);
- Методика технічної експертизи документів у частині дослідження штрихів, що перетинаються (реєстраційний код 2.1.20);
- Дослідження методом ІЧ-спектроскопії паст кулькових ручок (реєстраційний код 2.2.11);
- Встановлення відносного вмісту фенілгліколя в штрихах паст для кулькових ручок, які не містять фталоціанінових барвників (реєстраційний код 2.2.50);
- Методика криміналістичного дослідження відбитків печаток та штампів (реєстраційний код 2.3.01);
- Дослідження документів виготовлених за допомогою струминно-крапельних принтерів (реєстраційний код 2.3.31);
- Техніко-криміналістичне дослідження документів, які виготовлені за допомогою струминних принтерів (реєстраційний код 2.3.34);
- Методика технічної експертизи відбитків печаток та штампів (реєстраційний код 2.3.46);
- Методика дослідження відтисків печаток та штампів, виготовлених за новими технологіями, з метою встановлення періоду їх нанесення (реєстраційний код 2.3.50) [122].

Поряд із методиками експертних досліджень, які в подальшому проходять атестацію та державну реєстрацію, розробляються методичні

рекомендації з проведення окремих різновидів експертних досліджень, які використовуються як рекомендована науково-технічна та довідкова література під час проведення судових експертиз [101]. Як приклад, співробітники Київського науково-дослідного інституту судових експертиз у результаті проведення відповідної науково-дослідної роботи розробили не тільки методику встановлення абсолютної давності виконання записів чорнильними пастами кулькових ручок у документах [121], а також методичні рекомендації з встановлення часу виконання записів та реквізитів у документах [163].

Тому необхідність визначити загальні положення методики експертних досліджень при встановленні давності документу є продиктованою насамперед практичною потребою як органів досудового розслідування, так і судово-експертних установ для забезпечення належного, своєчасного й ефективного вирішення ними, покладених на них завдань. При цьому вважаємо доречним розпочати висвітлення загальних положень методики експертних досліджень при встановленні давності документу зі з'ясування сутності поняття методики проведення судових експертиз і її структури. Разом із тим, зазначимо, що об'єкти, предмет, завдання експертизи встановлення давності документу, а також система методів і засобів дослідження, що використовуються під час її проведення, були розглянуті нами в попередніх підрозділах. У зв'язку з цим у представленому підрозділі акцентується увага на таких загальних положеннях методики експертних досліджень при встановленні давності документу як її поняття, структура та значення.

Так, на законодавчому рівні тлумачення терміну «методика судової експертизи» («методика проведення судової експертизи») не наводиться. Зате в проекті закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні» запропоновано використовувати поняття «методика судової експертизи» в наступному значенні – результат наукової чи узагальнення практичної роботи, що містить систему методів дослідження, які застосовуються

судовим експертом у певній послідовності з метою виконання експертного завдання шляхом дослідження об'єктів судової експертизи в межах предмету експертного дослідження [117]. У чинному законодавстві на рівні підзаконних нормативно-правових актів уживається термін «методика проведення судової експертизи», під яким пропонується розуміти результат наукової роботи, що містить систему методів дослідження, які застосовуються в процесі послідовних дій експерта з метою виконання певного експертного завдання [109].

У науковій літературі наводиться за своєю суттю дещо подібне трактування поняття методики проведення судових експертиз. Перед висвітленням основних із них варто відзначити, що в наукових працях учені для позначення вказаного поняття використовують різну термінологію – «методика судових експертиз», «методика експертного дослідження», «експертна методика» і т. п. Проте вказані терміни науковцями вживаються як синонімічні.

Одним із перших у криміналістичній науці сформував визначення методики судової експертизи О.Р. Шляхов. Учений запропонував під цим терміном розуміти систему методів, прийомів і технічних засобів, що застосовуються для рішення конкретних завдань у певній послідовності та враховують специфіку питань, що вирішуються, і речових доказів, що досліджуються [166, с. 17]. І.В. Пиріг відзначає, що у визначеннях методики судової експертизи наголошується на такій її ознаці, як послідовність, що дозволяє розглядати методику як певну програму дій експерта, тісно пов'язаних з предметом і об'єктом експертизи [83, с. 88]. Вказана й інші риси експертної методики знайшли своє відображення у визначенні, запропонованому М.Є. Бондар. На думку науковця, експертна методика – це програма вирішення експертного завдання, що складається з послідовних практичних і розумових операцій, які спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів та припускають застосування для цього системи методів і засобів дослідження [7, с. 17]. Наведене трактування

використовують в подальшому в своїх наукових працях такі науковці, як: О.Г. Рувін, А.О. Полтавський, В.В. Назаров, Д.Ю. Гамов, Г.В. Лінючев, О.О. Посільський, доповнивши його наступним словосполученням – «спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, подій) та передбачають для цього застосування системи методів та засобів, а також правил при проведенні експертного дослідження» [129, с. 98].

С.Й. Гонгало зазначає, що для дослідження будь-якого виду об'єктів у судовій експертизі розробляється методика судово-експертного дослідження, тобто система категоричних або альтернативних науково обґрунтованих рекомендацій щодо вибору та застосування в певній послідовності та в певних існуючих або створюваних умовах методів, прийомів та засобів (пристосувань, приладів та апаратури) для вирішення експертної задачі. При цьому вчений відзначає, що в криміналістиці під експертною методикою розуміють науково обґрунтовану послідовність дій для вирішення конкретної типової експертної задачі, тобто методику, в якій виражено узагальнений досвід експертного дослідження. Зміст її являє собою сукупність основних даних про об'єкт дослідження, експертні задачі, обладнання, матеріали та способи їх вирішення. В кожній експертній методиці повинні бути представлені: а) реквізити – набір даних, що її посвідчують, і б) структура – надана в логічній послідовності сукупність основних етапів реалізації [22, с. 11-12].

Підсумовуючи вищенаведені підходи до трактування поняття методики проведення судових експертиз, слід указати, що під нею насамперед розуміють апробований результат наукової роботи, який представлений системою послідовних дій судових експертів з використання методів і засобів дослідження властивостей і зв'язків об'єктів судової експертизи з метою вирішення експертного завдання. Наведене трактування вважаємо можливим застосувати по відношенню до методики проведення експертних досліджень при встановленні давності документу, при цьому уточнивши

експертне завдання – з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків.

Щодо змісту методики експертних досліджень при встановленні давності документу, то І.Я. Слободян вдало відзначає, що докладних і розгорнутих характеристик сутності та структури методики судово-експертного дослідження в криміналістичній літературі значно менше, ніж її визначень. У цілому автори сходяться на думці, що будь-яка експертна методика незалежно від її виду повинна включати в себе низку обов'язкових елементів, які утворюють її структуру. А саме містити вказівку на склад специфічних об'єктів, можливості даної методики та її надійність, прийоми, методи і засоби дослідження, а також на порядок і послідовність застосування методів і засобів. Крім цього, методики повинні містити приписи щодо умов і процедур застосування прийомів, методів і засобів та опис можливих результатів [138, с. 267].

Так, О.Р. Шляхов ще в 1961 році запропонував виокремлювати в структурі методики експертного дослідження такі стадії, як методику та техніку експертного огляду; роздільний аналіз об'єктів криміналістичної експертизи; порівняльне дослідження; експертний експеримент; оцінку результатів дослідження [168]. Згодом у криміналістиці та судовій експертології підходи науковців до структури методики судової експертизи видозмінювалися, що призвело до їх різноманіття.

Зокрема, досліджуючи проблеми судової експертизи в цивільному, арбітражному, адміністративному та кримінальному процесі, О.Р. Россинська пропонує до структури методики судової експертизи включати такі елементи: вказівку на типові для даного виду експертизи об'єкти; вказівку на методи й засоби досліджень; приписи, що стосуються послідовності застосування методів і засобів; приписи, що ставляться до умов і процедур застосування методів і засобів; опис можливих результатів застосування методів і засобів та характеристика цих результатів в аспекті експертного

завдання [126, с. 76]. У свою чергу В. Сезонов підмічає, що більшість криміналістів у структурі методики експертного дослідження виділяють такі обов'язкові складники: предмет дослідження; завдання, що мають бути вирішені; орієнтовний перелік вирішуваних питань; об'єкти дослідження; суб'єкт(ти) дослідження; методи, які застосовуються для вирішення завдань; викладення алгоритму послідовних дій експерта (експертів) за етапами (стадіями) експертного дослідження; експертна оцінка отриманих результатів і формулювання висновків [132, с. 336].

З приводу формування різних наукових підходів до визначення структури методики проведення судових експертиз О.Г. Рувін, А.О. Полтавський, В.В. Назаров, Д.Ю. Гамов, Г.В. Лінючев, О.О. Посільський зазначають, що фактично всі науковці єдині в своєму розумінні щодо змісту та значимості стадій роздільного (аналітичного) дослідження, стадії експертного експерименту (яка вводилася в стадію роздільного дослідження, виділялася в окрему стадію після стадій роздільного дослідження або порівняльного дослідження), стадії порівняльного дослідження, стадії оцінки результатів (синтезу) проведеного дослідження та формулювання висновків. Тільки відносно стадії попереднього (підготовчого) дослідження, що раніше визначалася як стадія експертного огляду наданих на дослідження матеріалів (у тому числі речових доказів), протягом десятиліть точилися дискусії. Одна група вчених не вважала зазначену стадію окремим етапом дослідження, інші навпаки стверджували, що саме стадія попереднього дослідження, до якої входить і експертний огляд, є невід'ємною частиною всього експертного дослідження, яка, перш за все, сприяє успіху в досягненні остаточної мети експертного завдання в цілому. Остання точка зору, на сьогоднішній день, і стала домінуючою. Виходячи з цього, вчені визначають наступні стадії експертної методики: попереднє дослідження; роздільне дослідження; експертний експеримент; порівняльне дослідження; оцінка результатів проведеного

дослідження та формулювання висновків; оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком [129, с. 101-102].

Більше того, названими вченими пропонується найбільш розгорнута та деталізована структура задокументованої експертної методики, яка визначається з урахуванням стадій експертної методики, а також положень ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій» (п. 5.4.4) [37], які є адаптованими в Україні міжнародними стандартами систем управління якістю. А саме, виділяються такі елементи: 1) найменування (назва) методики, реєстраційний код у Реєстрі методик проведення судових експертиз; 2) сфера застосування методики: експертна галузь, експертні завдання (типові питання), що вирішуються методикою; 3) перелік основних об'єктів дослідження; 4) порівняльні об'єкти дослідження – стандартні зразки, вихідні еталони, зразки для порівняння: вимоги до них; 5) методи, які застосовуються для вирішення експертних завдань, що вирішуються методикою (описи умов застосування методів); 6) засоби вимірювальної техніки, дослідницьке (випробувальне) і допоміжне устаткування, витратні матеріали, їх мінімально необхідні характеристики; 7) порядок проведення експертизи. При цьому порядок проведення експертиз учені підрозділи на такі елементи, як: 1) попереднє дослідження (установлення параметрів або кількісних показників та границь, що підлягають визначенню; визначення вимог до технічних характеристик апаратури та устаткування, яке застосовуватиметься при проведенні досліджень; установлення необхідних умов довкілля та необхідного періоду стабілізації; прикріплення ідентифікаційних знаків (маркування) після ототожнення об'єктів дослідження, поводження з ними, порядок транспортування об'єктів, їх зберігання та готування зразків; перевіряння, необхідні перед початком робіт, зокрема і перевіряння нормального функціонування і, якщо необхідно, калібрування та регулювання устаткування перед кожним його використанням; визначення способу (способів) реєстрації спостережень та

результатів досліджень, що планується провести; ужиття заходів безпеки, яких треба дотримуватися, з урахуванням застережень про ступінь безпеки при роботі на конкретному устаткуванні з конкретними основними об'єктами досліджень); 2) роздільне дослідження (визначення та застосування критеріїв та (або) вимог до затвердження/відмови в затвердженні результатів, отриманих у ході застосування вимірювальних, інструментальних тощо методів; документування результатів застосування вимірювальних, інструментальних тощо методів дослідження (вимірювань, досліджень, у тому числі режими роботи устаткування тощо) об'єктів з визначенням форми подання (документування); піддання результатів досліджень процедурі оцінювання невизначеності); 3) експертний експеримент; 4) порівняльне дослідження; 5) оцінка результатів проведеного дослідження та формулювання висновків; 6) оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком [129, с. 103-114].

З приводу структури методики експертних досліджень при встановленні давності документу, то в науковій літературі вчені наводять її складові окремо для експертних досліджень зі встановлення абсолютного віку документу й окремо для встановлення відносного віку виконання документу. При цьому основну увагу приділяють не всім її структурним елементам, а виключно методам і засобам дослідження. Більше того, можна зустріти рекомендації стосовно структури й змісту методики встановлення відносної давності виконання в документах тексту, віддрукованого електрофотографічним способом, і рукописних записів (підписів), відтисків печаток (штампів, факсиміле); методики встановлення відносної давності виконання електрофотографічного друкованого тексту і рукописних записів (підписів) у документах, що піддавалися агресивному впливу; методики встановлення відносної давності виконання в документах тексту, віддрукованого способом струйного друку, і рукописних записів (підписів); методики встановлення відносної давності виконання в документах двох рукописних записів (підписів), а також рукописного запису (підпису) і

відтиску печатки (штампа, факсиміле); методики дослідження документів, виготовлених шляхом монтажу з використанням вільного поля початкового документа [158, с. 103-166].

Як приклад, А.В. Скрипченко, Д.С. Коровкін указують, що загальна методична схема визначення віку реквізитів за відносним вмістом летучих компонентів у штрихах передбачає такі стадії дослідження:

- попереднє дослідження штрихів з метою встановлення способу їх виконання – за допомогою відповідного засобу або розмножувальної техніки, оцінки придатності штрихів для проведення комплексного дослідження складу барвника в штрихах; на цій же стадії встановлюються факти агресивного впливу на документ (світлового, теплового, хімічного);

- аналіз розчинників в штрихах з метою встановлення придатності штрихів для оцінки часу їх виконання;

- аналіз нелетучих компонентів матеріалу письма в штрихах (барвників, смол в пастах) з метою визначення типу барвника в штрихах і вибору умов для кількісної оцінки його вмісту в штрихах, вибору моделі старіння штрихів відбитка;

- визначення відносного вмісту летучих компонентів в штрихах – основної ознаки старіння штрихів;

- моделювання процесу старіння досліджуваних штрихів в період, що перевіряється;

- оцінка часу виконання штрихів [136, с. 80].

М.В. Топорова у свою чергу представляє загальну схему діагностичного дослідження з метою встановлення давності виконання реквізитів за зразками наступним чином: встановлення способу виконання об'єкта; порівняльне дослідження – встановлення відповідності досліджуваних об'єктів зразкам; дослідження зразків з метою знаходження в них окремих ознак, що мають часовий характер, можна встановити період часу, протягом якого проявляються ці ознаки; вивчення досліджуваного об'єкта з метою встановлення наявності або відсутності в них тих чи інших

тимчасових ознак; віднесення часу виконання об'єкту до певного періоду часу [158, с. 87-88].

Тож з урахуванням вищенаведених положень пропонуємо структуру методики експертних досліджень при встановленні давності документу представити наступним чином: 1) найменування методики й її реєстраційний код, отриманий у результаті атестації та державної реєстрації; 2) сфера застосування методики із зазначенням виду судової експертизи та експертної спеціальності, а також експертних завдання, що вирішуються методикою; 3) перелік об'єктів дослідження, у тому числі порівняльних; 4) методи дослідження, які застосовуються для встановлення абсолютного та відносного віку документу, й умови їх застосування; 5) засоби дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу, а також вказівка їх мінімально необхідних характеристик; 6) порядок проведення експертизи на: початковій стадії попереднього дослідження, стадії роздільного дослідження, стадії експертного експерименту, стадії порівняльного дослідження, стадії оцінки результатів проведеного дослідження та формулювання висновків, стадії оформлення результатів проведеного експертного дослідження. При цьому методи та засоби дослідження, а також порядок проведення експертизи повинні бути вказані з урахуванням конкретного експертного завдання. Тобто загальні положення методики експертних досліджень при встановленні давності документу повинні бути зазначені з урахуванням розрізнення абсолютного та відносного віку документу.

Окрім вищезазначеного, варто відзначити, що важливими є питання, пов'язані не тільки з формуванням нових методик судових експертиз, а й із забезпеченням їх доступності, зокрема для працівників правоохоронних органів і судово-експертних установ. Саме тому окрему увагу вчені приділяють питанню як методичного, так й інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності, зокрема в галузі експертизи встановлення давності документу. Мова йде про необхідність не тільки розробляти нові

методики експертних досліджень, здійснювати їх атестацію та державну реєстрацію [109], що забезпечує єдиний підхід до вирішення певних експертних завдань [135, с. 152], а й про питання документування експертних методик як різновидів друкованих видань [128, с. 125].

Зокрема, О.Г. Рувін, Ю.І. Палеха, А.О. Полтавський, Я.Р. Рудницька пропонують організовувати й забезпечувати видання експертної методики як документа. При цьому пропонують уніфіковану структуру такої методики – титульний аркуш з найменуванням (назвою) методики; передмова; реєстраційний код у Реєстрі методик проведення судових експертиз; зміст; вступ; нормативні посилання; терміни та визначення понять; позначки та скорочення; сфера застосування методики: експертна галузь, експертні завдання (типові питання), що вирішуються методикою; перелік основних об'єктів дослідження; порівняльні об'єкти дослідження; методи, які застосовуються для вирішення експертних завдань, що вирішуються методикою (описи умов застосування методів); засоби виміральної техніки, дослідницьке (випробувальне) і допоміжне устаткування, витратні матеріали, їх мінімально необхідні характеристики; порядок проведення дослідження; додатки; бібліографічні дані; інформація про внесені зміни; інформація про розробників [128, с. 127-129]. Тобто структура видання методики проведення судових експертиз повинна повністю відповідати структурі відповідної зареєстрованої експертної методики, а, окрім того, ще містити структурні елементи характерні для будь-якого видання – титульний аркуш, передмова, зміст, вступ, нормативні посилання, терміни та визначення понять, додатки, бібліографічні дані, інформація про внесені зміни та розробників. При цьому видання методик проведення судових експертиз, а також їх розсилка до правоохоронних органів і судово-експертних установ є одним із напрямів інформаційного забезпечення як кримінального провадження, так і судово-експертної діяльності.

Отже, через те, що експертиза встановлення давності документу не виокремлена в окрему експертну спеціальність, науково-методичне

забезпечення судово-експертної діяльності в цій галузі на сьогодні є вкрай незадовільним. Указана обставина обґрунтовує необхідність визначення загальних положень методики експертних досліджень при встановленні давності документу. Вказана методика, як апробований результат наукової роботи, який представлений системою послідовних дій судових експертів з використання методів і засобів дослідження властивостей і зв'язків об'єктів судової експертизи з метою визначення давності виготовлення документу або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків, повинна формуватися у відповідності до принципів судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. При цьому структура методики експертних досліджень при встановленні давності документу включає в себе такі елементи, як: 1) найменування методики й її реєстраційний код, отриманий у результаті атестації та державної реєстрації; 2) сфера застосування методики із зазначенням виду судової експертизи та експертної спеціальності, а також експертних завдань, що вирішуються методикою; 3) перелік об'єктів дослідження, у тому числі порівняльних; 4) методи дослідження, які застосовуються для встановлення абсолютного та відносного віку документу, й умови їх застосування; 5) засоби дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу, а також вказівка їх мінімально необхідних характеристик; 6) порядок проведення експертизи на: початковій стадії попереднього дослідження, стадії роздільного дослідження, стадії експертного експерименту, стадії порівняльного дослідження, стадії оцінки результатів проведеного дослідження та формулювання висновків, стадії оформлення результатів проведеного експертного дослідження.

Висновки до розділу 2

1. Визначено поняття та ознаки судово-експертної діяльності. Наведено трактування поняття «судово-експертна діяльність в галузі експертизи встановлення давності документу». Зокрема, під нею запропоновано розуміти діяльність уповноважених суб'єктів, націлену на забезпечення організації та проведення незалежного, кваліфікованого, повного й об'єктивного дослідження документа з метою визначення давності його виготовлення або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків з використанням досягнень науки, технічних засобів і методик експертного дослідження. При цьому вказана діяльність базується на таких основоположних засадах як законність; незалежність судового експерта; повнота й об'єктивність судово-експертних досліджень; максимальне збереження об'єктів дослідження. Вказані засади повністю пронизують вказану діяльність і знаходять своє відображення в кожному її елементі. Визначено складові елементи, які в своїй сукупності формують зміст судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу, – суб'єкти вказаної діяльності; завдання; діяльність з організації та безпосереднього проведення експертизи встановлення давності документу; нормативно-правове забезпечення; науково-дослідне, методичне й інформаційне забезпечення; фінансове та матеріально-технічне забезпечення.

2. Встановлено, що під час проведення експертизи встановлення давності документу судовим експертом застосовується система загальних і спеціальних методів, а також засобів дослідження. З'ясовано, що вибір методів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу залежить від багатьох факторів – змісту експертного завдання, принципів судово-експертної діяльності, зокрема принципу максимального збереження об'єктів, обраного методу чи методів експертного дослідження.

3. Визначено, що для формування методики проведення експертизи встановлення давності документу передусім варто уявити трактування поняття «методика експертних досліджень при встановленні давності документу». Зокрема, названа методика є нічим іншим, як апробованим результатом наукової роботи, який представлений системою послідовних дій судових експертів з використання методів і засобів дослідження властивостей і зв'язків об'єктів судової експертизи з метою визначення давності виготовлення документу або хронологічної послідовності написання окремих частин і нанесення посвідчувальних знаків, повинна формуватися у відповідності до принципів судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. Структурно вказана методика представлена найменуванням методики й її реєстраційним кодом, отриманим у результаті атестації та державної реєстрації; сфера застосування методики із зазначенням виду судової експертизи та експертної спеціальності, а також експертних завдань, що вирішуються методикою; перелік об'єктів дослідження, у тому числі порівняльних; методи дослідження, які застосовуються для встановлення абсолютного та відносного віку документу, й умови їх застосування; засоби дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу, а також вказівка їх мінімально необхідних характеристик; порядок проведення експертизи на: початковій стадії попереднього дослідження, стадії роздільного дослідження, стадії експертного експерименту, стадії порівняльного дослідження, стадії оцінки результатів проведеного дослідження та формулювання висновків, стадії оформлення результатів проведеного експертного дослідження.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНОСТІ ДОКУМЕНТУ

3.1. Підготовка та призначення експертизи встановлення давності документу

У криміналістичній тактиці поряд із тактикою окремих слідчих (розшукових) дій розроблена тактика проведення експертиз. Зокрема, М.Г. Щербаковський зазначає, що на даний час процес розвитку теорії криміналістичної тактики триває. Проте у сучасних умовах і досі недостатньо дослідженими у теоретичному плані виступає тактика проведення експертиз (залучення експерта) [174, с. 275].

Тактика проведення судових експертиз відрізняється від тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій тим, що безпосередньо проведення судової експертизи не є слідчою (розшуковою) дією, так як суб'єктом проведення експертного дослідження є судовий експерт. При цьому, якщо говорити про прийняття рішення про залучення експерта до кримінального провадження та підготовки необхідних для цього матеріалів, а також оцінку висновку експерта та його використання в кримінальному провадженні, то тут суб'єктом буде слідчий. Тому, як слушно вказує І.В. Пиріг, стадія призначення експертизи або залучення експерта, яку науковці розглядають як підготовчу до проведення експертизи, має всі ознаки, притаманні самостійній слідчій (розшуковій) дії. Вона регламентована нормами процесуального права (ст. ст. 242-244 КПК України [55]), здійснюється в рамках кримінального провадження уповноваженою на те особою. Під час залучення експерта слідчий проводить певні дії, результат яких знаходить відображення в ухвалі слідчого судді у

вигляді найменування експертного закладу, куди направлено ухвалу, виду експертизи, питань, що виносяться на вирішення експертизи, об'єктів дослідження тощо. Призначена експертиза спрямована на отримання, дослідження та перевірку доказів [87, с. 59-60]. Наведене вчергове вказує на специфіку тактики проведення судових експертиз у порівнянні з іншими видовими тактиками.

Разом із тим, у криміналістичній науці можна зустріти дещо відмінні підходи до визначення структури тактики проведення судових експертиз. Зокрема, авторський колектив підручника «Кримінальний процес» за редакцією В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліною, О.Г. Шило, зазначає, що призначення та проведення експертизи включає в себе такі етапи: 1) збирання необхідних матеріалів (отримання зразків для експертизи); 2) залучення експерта (вибір експертної установи або експерта, винесення постанови слідчим чи прокурором про залучення експерта та проведення експертиз або ухвали суду чи слідчого судді про доручення проведення експертизи), формулювання питань експерту; 3) проведення експертних досліджень; 4) дачу висновку експертом із питань, які поставлені перед ним сторонами кримінального провадження, слідчим суддею чи судом [54, с. 411].

М.Г. Щербаковський, Е.О. Разумов, А.Е. Волкова відзначають, що тактика проведення судової експертизи складається з наступних трьох етапів – підготовка та призначення експертизи, проведення експертного дослідження, оцінка висновку експерта [176, с. 185]. І.В. Пиріг пропонує вирізняти тактику залучення експерта як окремої слідчої (розшукової) дії, при цьому виокремлюючи класичні три етапи – підготовчий (прийняття рішення про проведення експертизи, вибір експертного закладу або приватного експерта, визначення виду експертизи та предмета дослідження, визначення черговості призначення експертиз у відношенні одних і тих самих об'єктів, вибір часу призначення експертизи), робочий (вибір об'єктів для проведення експертизи (в тому числі зразків і проб), отримання ухвали

слідчого судді на проведення експертизи) і заключний (визначення кола осіб, які можуть бути присутніми при проведенні експертизи, направлення постанови та необхідних матеріалів до експертної установи) [87, с. 60-64]. З наведеного помітно, що тактика призначення експертизи, як констатує Н.І. Клименко, за змістом не збігається з поняттям тактики проведення експертизи [44, с. 105], а співвідноситься відповідно як частина та ціле.

На нашу думку, виокремлення окремо тактики залучення експерта (іншими словами тактики підготовки та призначення судової експертизи) є невірним. Більше того, сама назва вказаної дії містить слово «підготовка», а тому логічно неправильно в структурі її тактики виокремлювати підготовчий етап. Вважаємо, що потрібно розглядати підготовку та призначення судової експертизи, безпосередньо проведення судової експертизи, а також оцінку висновку експерта та його використання в кримінальному провадженні в комплексі. Адже підготовка та призначення відповідної судової експертизи переслідує ціль, яка полягає в створенні сприятливих умов для проведення експертного дослідження згідно зі встановленими й апробованими методиками й отримання об'єктивного висновку, який може бути використано в якості доказу в конкретному кримінальному провадженні. Тобто прослідковується взаємозв'язок, який проявляється передусім у взаємообумовленості кожного з названих етапів. Відповідно всі ці етапи є частиною одного цілого – проведення судової експертизи в кримінальному провадженні. Ось чому необхідно вести мову про тактику проведення судової експертизи, а не її окремого етапу. Це пояснюється тим, що відмова від розробки тактики проведення експертизи перешкоджає досягненню поставлених під час призначення і проведення експертиз завдань і знижує ефективність одержаних фактичних даних у кримінальному провадженні [174, с. 289]. Тому в представленому розділі нами будуть висвітлюватися тактичні особливості кожного з етапів тактики проведення експертизи встановлення давності документу – підготовки та призначення експертизи встановлення давності документу, проведення експертизи

встановлення давності документу та оформлення висновку експерта, оцінка висновку експерта слідчим, судом і його використання в кримінальному провадженні.

Визначення особливостей такого етапу тактики проведення судових експертиз як їх підготовка та призначення має велике та водночас важливе практичне значення. Причому воно стосується як питань ефективності проведення судових експертиз у цілому, так і експертизи встановлення давності документу зокрема. Адже, як відзначає Н.С. Трофименко, узагальнення практики свідчить про наявні проблеми у призначенні та проведенні експертних досліджень, що значно впливає на строки їх проведення, якість та організацію праці експертів у цілому [159, с. 107].

Від того, наскільки обґрунтованим буде рішення про необхідність призначення експертизи встановлення давності документу та належно організована підготовка до проведення вказаної експертизи напряду залежить її результат. Саме неправильна оцінка наявних слідчих ситуацій на кожному з етапів досудового розслідування кримінальних правопорушень і відповідно невірний вибір алгоритму дій, спрямованих на їх вирішення, зокрема неаргументоване прийняття рішення про необхідність призначення експертизи встановлення давності документу, неправильний вибір черговості призначення судових експертиз, неправильне визначення предмету судової експертизи тощо, а також відсутність (або низький рівень її якості) підготовки до призначення судової експертизи та направлення відповідних матеріалів до відповідної судово-експертної установи для її проведення, призводять до того, що кримінальне провадження не тільки не забезпечується незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки [118], а й не вдається можливим вирішити основне завдання такого провадження, закріплене в ст. 2 КПК України [55].

Судова експертиза, а точніше її проведення, є одним із елементом судово-експертної діяльності, зокрема в галузі експертизи встановлення

давності документу. Поряд із тим, судову експертизу слід розглядати як й організаційно-тактичну діяльність слідчого, що включає: збирання необхідних матеріалів, вибір моменту призначення експертизи, визначення предмета судової експертизи, формулювання запитань експерту, вибір експертної установи або експерта. Іншими словами, мова йде про те, що орган досудового розслідування повинен організаційно та тактично вірно підготуватися до призначення експертизи для того, щоб експерт міг найбільш повно і в короткий термін дати висновок із питань, поставлених перед ним. Відповідно матеріали, надані експертові для дослідження, мають бути достатні за кількістю і якістю. Усі речові докази та відібрані зразки, призначені для експертного дослідження, необхідно процесуально оформити й упакувати для транспортування. Серйозну увагу необхідно звернути на формулювання питань, що ставляться перед експертом. Вони не можуть виходити за межі спеціальних пізнань експерта. Питання експерту варто формулювати ясно і чітко. Для уточнення питань і визначення обсягу матеріалів, необхідних для проведення експертизи, можна скористатися допомогою експерта. Тобто під час проведення експертиз слідчий загалом виконує організаційну та контролюючу функції [49, с. 112-113].

Найперше, що повинен вирішити слідчий під час досудового розслідування кримінального правопорушення, це питання про необхідність використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, зокрема в його процесуальній формі – залучення експерта до проведення експертизи. Причому потрібно переконатися, що одним із засобом вирішення слідчої ситуації, що склалася на конкретному етапі досудового розслідування, є проведення експертизи встановлення давності документу. Вказаний різновид судових експертиз найчастіше призначається та проводиться в такій категорії кримінальних правопорушень, як учинених у сфері службової діяльності, економічні злочини і т. п. з метою встановлення невідповідності дати фактичного виконання документу даті, вказаній у документі. Вирішення вказаного завдання потрібне передусім, щоб доказати, що спосіб учинення

кримінального правопорушення пов'язаний із використанням документів, нерідко підроблених, або ж службовим підробленням чи іншою фальсифікацією заради полегшення досягнення злочинного задуму чи задля приховання факту вчинення протиправного діяння чи причетності до його скоєння конкретної особи, або щоб протидіяти досудовому розслідуванню кримінальних правопорушень. Тому, підготовка та призначення експертизи встановлення давності документу включає насамперед аналіз наявних матеріалів кримінального провадження, конкретних слідчих ситуацій і прийняття рішення про те, що вирішення таких ситуацій неможливе без залучення експерта. Тобто перевіряється не тільки факт наявності підстав для призначення експертизи встановлення давності документу, а й визначається доцільність і ступінь обґрунтованості її проведення у конкретному кримінальному провадженні за тих обставин, що склались.

Як зазначає з приводу вищевказаного М.В. Топорова, загальною підставою призначення експертизи є потреба в спеціальних знаннях. При цьому результатом використання спеціальних знань є отримання інформації, яка має значення для слідства чи судочинства та може бути доказового чи орієнтовного характеру. Разом із тим, при призначенні експертизи встановлення давності документу важливе значення мають дотримання процесуальних норм; правильне визначення кола питань, які можуть бути вирішені експертом у відповідності до його компетенції; доручення експертизи фахівцям, які мають відповідну кваліфікацію та досвід роботи за спеціальністю; надання необхідної експертові інформації (зокрема, щодо періоду часу, який перевіряється, й обставин появи документа) [158, с. 43-44]. Так, згідно з ч. 1 ст. 242 КПК України основною підставою проведення експертизи, в тому числі встановлення давності документу, є те, що для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Однак не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права [55]. В Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень зазначається, що

підставою для проведення експертизи у кримінальному провадженні відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом) [99]. У відомчих нормативно-правових актах Міністерства внутрішніх справ України й Експертної служби МВС України, які визначають порядок проведення й оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС України, зазначається, що підставою для проведення експертиз відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ (постанова, ухвала) про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або письмове звернення потерпілого чи сторони захисту кримінального провадження, у якому обов'язково зазначаються реквізити, перелік питань, поставлених експерту, а також об'єкти, що підлягають дослідженню [113; 97].

При цьому слідчий повинен чітко визначити предмет судової експертизи, що дозволить визначитись з видом судової експертизи. Це пояснюється тим, що спочатку варто окреслити основні питання, які підлягають вирішенню судовим експертом шляхом використання спеціальних знань, а потім визначитися яку конкретну судову експертизу слід призначити для вирішення експертних завдань. Зокрема, потрібно з'ясувати, чи можливо вирішити наявну слідчу ситуацію виключно встановленням віку документу чи необхідно встановити й інші властивості та ознаки документу. В залежності від відповіді на вказане запитання передусім залежить вибір виду судової експертизи, що призначається, – експертиза встановлення давності документу чи комплексна експертиза (технічна експертиза документів; почеркознавча та технічна експертиза документів; тощо). Більше того, вирішуючи питання про вибір виду судової експертизи одразу, можна сказати паралельно, визначається час призначення експертизи встановлення давності документу, а також черговість її призначення в порівнянні з іншими судовими експертизами з тим розрахунком, щоб об'єкти дослідження не були пошкоджені й залишилися придатними для іншого виду

експертних досліджень. Зокрема, як уже зазначалося, вагома частка методів дослідження під час проведення експертизи встановлення давності документу є руйнівними за своїм характером. Окрім того, часто, щоб здійснити обґрунтований і зважений вибір методів дослідження, необхідно встановити властивості й інші відомості, що характеризують об'єкт дослідження (матеріал виготовлення документу, його реквізитів, тощо). У такому випадку перевага надається призначенню комплексних судових експертиз, у рамках проведення яких судові експерти самі розберуться з черговістю їх проведення, вибором методики проведення судових експертиз, а значить системою методів і засобів дослідження.

Поряд із тим під час підготовки та призначення експертизи встановлення давності документу, окрім вищезазначених, вирішується питання про перелік об'єктів дослідження. Зокрема, потрібно чітко визначитися, які документи необхідно представити експертові для дослідження, в якій кількості, чи потрібні зразки для порівняльного дослідження (які саме, скільки, за який період часу). Також встановлюється, чи потрібно надати експертові знаряддя виготовлення документу чи його реквізитів (штампів, печаток, факсиміле, картриджів принтерів і т. д.), матеріали кримінального провадження (протоколи обшуків, оглядів, тимчасового доступу до речей і документів, висновки судових експертів тощо). Під час вирішення зазначеного питання слідчий приймає рішення про необхідність проведення слідчих (розшукових) дій, застосування заходів забезпечення кримінального провадження з метою отримання об'єктів експертизи встановлення давності документу в необхідній кількості та належної якості, придатних для експертного дослідження з метою вирішення поставлених експертних завдань. Більше того, не тільки визначається коли й який конкретно захід необхідно провести для отримання потрібних об'єктів експертизи встановлення давності, а й визначити склад учасників такої дії та засоби, які варто застосувати під час її проведення. З цією метою рекомендується звертатися до судових експертів за консультацією, зокрема з

приводу уточнення предмету, завдань, об'єктів дослідження, а також системи методів і засобів дослідження, що використовуються при встановленні давності документу. Відомості, отримані в ході таких консультацій, дозволять не тільки на належному рівні підготуватися до проведення експертизи встановлення давності документу, тим самим забезпечуючи належні умови роботи для судового експерта, а й визначитися з подальшим ходом досудового розслідування та/чи судового розгляду.

Більше того, консультації з судовими експертами з приводу особливостей організації та проведення експертизи встановлення давності документу не тільки допоможуть слідчим краще усвідомити сутність вказаного різновиду судових експертиз, правильно, своєчасно та повно зібрати необхідні для досудового розслідування конкретного кримінального правопорушення докази, а й в подальшому полегшать роботу самих експертів під час проведення експертних досліджень при встановленні давності документу. Консультування слідчих з експертами на стадії підготовки та призначення експертизи встановлення давності документу без сумніву дозволять уникнути зайвих затрат сил, засобів і часу, а також ефективно проведення вказаної експертизи, в результаті чого будуть отримані повні відповіді на поставлені перед експертом питання, а значить вирішені всі поставлені експертні завдання. Іншими словами, вказані дії, спрямовані на створення сприятливих умов для діяльності судового експерта, дозволять вирішити ситуативно обумовлені завдання в рамках конкретного кримінального провадження.

У контексті вищенаведеного слід навести думку С.В. Євдокіменко стосовно того, що слідчий або орган, що призначили судову експертизу на стадії досудового розслідування, повинні забезпечити контроль за її виконанням та створити необхідні умови для успішної роботи експерта. Для цього, на її погляд, слідчому доцільно: ознайомитися з планом роботи експерта і з'ясувати, які методи дослідження він обрав для проведення дослідження; за узгодженістю з експертом визначити строки проведення

експертизи та контролювати хід виконання плану; встановлювати порядок вирішення експертом питань експертизи; запрошувати експерта на допити обвинувачених, свідків, інших осіб, дозволяти задавати їм питання, що стосуються предмета експертизи; знайомити експерта з виявленою ним новою інформацією, яка має відношення до експертизи; ознайомлювати обвинувачених із запитаннями, які поставлені перед експертом; ставити перед експертом нові питання за власною ініціативою або на прохання обвинувачених з обставин, які виявлені експертом під час проведення експертизи; бути присутнім при проведенні експертизи та знайомитися з результатами дослідження; усувати експерта від проведення експертизи, якщо буде виявлена недостатня його кваліфікація, або підстави для відводу [35, с. 286-287]. З приводу зазначеного вважаємо за необхідне навести власні міркування. Зокрема, не в повній мірі погоджуємося з тим, що слідчий вправі та повинен контролювати хід роботи експерта. Питання про порядок вирішення експертом поставлених перед ним питань явно вирішується самим експертом на власний розсуд з урахуванням обраної методики експертного дослідження, а також обсягу й якості наявних вихідних даних і засобів дослідження. Більше того, явне втручання в роботу експерта, в тому числі при проведенні експертизи встановлення давності документу, може розцінюватися як втручання в проведення судової експертизи, що є порушенням встановлених законодавстві гарантій незалежності судового експерта та правильності його висновку, за що, в свою чергу, законом передбачається відповідальність [118].

Так, готуючись до призначення експертизи встановлення давності документу потрібно спочатку вирішити питання, чи дійсно необхідно встановити вік документу для того, щоб доказати наявність в діяннях конкретних осіб складу злочину. Тобто слід визначитись, чи вказана обставина є істотною для встановлення способу вчинення злочину, визначення основних напрямків досудового розслідування. Оскільки залежно від наявності підстав слідчий, прокурор, як правило, на свій розсуд, виходячи

з конкретних обставин справи й тих питань, на які має відповісти тільки фахівець із певної галузі знань, визначають, чи потрібно в кримінальному провадженні залучати експерта, проводити експертизу та яку саме [56, с. 621]. При цьому особливу увагу варто приділити тому, які конкретно питання цікавлять орган досудового розслідування, для вирішення яких потрібні спеціальні знання. Тільки після того, як слідчий визначиться з предметом судової експертизи, під час спілкування з судовим експертом у рамках консультації необхідно з'ясувати вид судової експертизи, чіткий перелік правильно сформульованих питань, об'єкти експертного дослідження, а також уточнити про методологію, яка буде використовуватися. Адже в разі необхідності застосування руйнівних методів дослідження слід визначитись про доцільність і виправданість призначення експертизи встановлення давності документу, можливість пошкодження документу як речового доказу, а також про черговість призначення судових експертиз по відношенню до одних і тих же об'єктів. Іншими словами, слід визначити, чи питання, які ставляться перед судовим експертом, є суттєвими для даного кримінального провадження та витікають з його матеріалів; без вирішення даних питань справа не отримає обґрунтованих доказів; для вирішення необхідні спеціальні знання; питання не можуть бути вирішені інакше, ніж за допомогою судової експертизи [35, с. 285].

Якщо, незважаючи на можливе пошкодження документу під час проведення експертизи встановлення давності документу, приймається рішення про її призначення, то потрібно письмово згідно з вимогами діючого кримінального процесуального законодавства, а також законодавства, що регулює сферу судово-експертної діяльності, оформити згоду на застосування руйнівних методів дослідження. Зокрема, у відомчих нормативно-правових актах, які визначають порядок проведення судових експертиз, зазначається, якщо під час проведення судової експертизи або експертного дослідження об'єкт (об'єкти) дослідження може (- уть) бути пошкоджений (-і) або знищений (-і), у документі про призначення повинен

міститися дозвіл на його пошкодження або знищення, зміну стану чи властивостей [113; 99; 97]. У разі відсутності такого дозволу експерт, якому доручено виконання судової експертизи або експертного дослідження, заявляє клопотання експерта, яке разом із супровідним листом надсилається ініціатору. До виконання заявленого клопотання проведення судової експертизи або експертного дослідження призупиняється в цілому або в частині вирішення окремого запитання. У разі невиконання заявленого експертом клопотання протягом 45 днів з дня направлення клопотання експерт повертає матеріали без виконання або не вирішує окреме (-і) запитання, стосовно якого (-их) не задоволено заявлене ним клопотання [113; 97].

Окрім того, визначившись, які саме об'єкти необхідно надати експертові для проведення експертизи встановлення давності документу в конкретному кримінальному провадженні з метою вирішення поставлених перед ним експертних завдань, слідчий приймає рішення про необхідність проведення слідчих (розшукових) дій чи інших заходів у відповідності до кримінального процесуального законодавства для їх вилучення. При цьому, плануючи вказані дії, визначається, які конкретно об'єкти (документи, засоби друку, печатки, штампи, факсиміле, тощо) необхідно вилучити, яких фахівців потрібно залучити до її проведення в якості спеціалістів, яке матеріально-технічне забезпечення організувати (як приклад, засоби фіксації, освітлення, упаковки й т. п.). Також у разі необхідності отримання вільних зразків для порівняння при проведенні експертизи, вирішується за який період виконання необхідно відбирати документи згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів [55] і їх кількість. Об'єкти дослідження та порівняльний матеріал подаються до судово-експертної установи в упакуванні, що забезпечує їх збереження від несанкціонованого доступу, і засвідчуються в установленому законодавством порядку. Зокрема, на кожній упаковці повинен бути напис з вказівкою виду об'єкта, кількості, дати, часу, місця та способу отримання об'єкта, засвідчений підписами

слідчого та понятих, печаткою органу розслідування. Процедура упаковки та використаний для цього матеріал не повинні призводити до появи додаткових слідів на об'єктах, які не пов'язані з подією кримінального правопорушення. Об'єкти повинні упаковуватися та транспортуватися таким чином, щоб виключити їх пошкодження (руйнування) чи незворотні зміни їх властивостей [113; 99; 97; 176, с. 194]. Якщо в матеріалах справи є дані про особливості виявлення, вилучення, зберігання об'єкта дослідження або про інші обставини, що могли вплинути на його властивості та ознаки, про них слід зазначити в документі про призначення експертизи (залучення експерта) та надіслати засвідчені належним чином копії протоколів процесуальних дій в експертну установу (експертові) [113; 99; 97]. Окремо варто наголосити на необхідності упаковувати та зберігати документи порізно, оскільки, наприклад, у випадку агресивного впливу на документ можуть виділятися летючі агресивні речовини, які, в свою чергу, можуть осісти на інший документ, який знаходиться в одному конверті, через що помилково буде встановлено давність документу.

Також під час підготовки об'єктів дослідження слідчий повинен попередньо з'ясувати, який вид документу для вирішення поставлених питань потрібно надати – виключно оригінал чи можна його копії. Зокрема, в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень зазначається, коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта, його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законодавством порядку, якщо це не суперечить методичним підходам до проведення відповідних експертиз. Про проведення експертизи за такими матеріалами вказується в документі про призначення експертизи (залучення експерта) або письмово повідомляється експерт органом (особою), який (яка) призначив (-ла) експертизу (залучив (-ла) експерта) [99].

На етапі підготовки та призначення експертизи встановлення давності документу поряд із вищезазначеними вирішується також питання про суб'єкта проведення вказаної судової експертизи. Так як експертиза встановлення давності документу відноситься до класу криміналістичних, то вона згідно із законодавством України здійснюється виключно державними спеціалізованими установами – науково-дослідними установами судових експертиз Міністерства юстиції України; експертними службами Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України [118], а саме працівниками названих установ, які атестовані відповідними Експертно-кваліфікаційними комісіями як судові експерти за відповідною експертною спеціальністю – 2.1 «Дослідження реквізитів документів», 2.2 «Дослідження матеріалів документів», 2.3 «Дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів».

Після прийняття рішення про залучення до кримінального провадження експерта для проведення експертизи встановлення давності документу та вжиття вищезазначених підготовчих заходів виноситься постанова (ухвала) про призначення вказаної експертизи. При цьому в документі про призначення судової експертизи, в тому числі експертизи встановлення давності документу, зазначаються: місце й дата винесення постанови чи ухвали; посада, звання та прізвище особи, що призначила експертизу (залучила експерта), найменування установи або суду, назва і номер справи (провадження); обставини справи, які мають значення для проведення експертизи, підстави для призначення експертизи; найменування експертної установи, експертам якої доручається проведення експертизи, або прізвище (-а) експерта (-ів); запитання, які виносяться на вирішення експертів; перелік об'єктів, що підлягають дослідженню (у тому числі зразків та інших матеріалів, надісланих експертові, або посилання на такі переліки, що містяться в матеріалах справи, із зазначенням найменування, кількості та відмінних індивідуальних ознак); дані про особливості

виявлення, вилучення, зберігання об'єкта дослідження або про інші обставини, що можуть або могли вплинути на його властивості та ознаки, з наданням належно засвідчених копій протоколів процесуальних дій; інші дані, надання яких вимагає процесуальне законодавство або які мають значення для проведення судової експертизи [113; 99; 97; 176, с. 186, 191]. При цьому поставлені перед експертом питання повинні: чітко визначати завдання, точно вказувати на об'єкт, який необхідно дослідити; бути чіткими, визначеними, не допускати неоднозначне тлумачення. Разом із тим, вказані питання не повинні виходити за межі спеціальних знань, компетенції експерта, який залучається до проведення експертизи встановлення давності документу, мати правовий чи довідковий характер, а їх перелік повинен бути повним в тій мірі, в якій експертним шляхом необхідно встановити всі факти, обставини справи, які цікавлять сторони кримінального провадження [176, с. 192].

Після винесення документа (постанови, ухвали) про призначення експертизи встановлення давності документу всі матеріали разом із супровідним листом направляються до відповідної судово-експертної установи.

Отже, етап підготовки та призначення експертизи встановлення давності документу відіграє важливу роль у створенні сприятливих умов для її проведення, що в свою чергу забезпечує як ефективність судово-експертної діяльності в окресленій галузі, так і кримінального провадження. Проте існує ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів, які перешкоджають, а то й унеможливлюють створення необхідних умов для роботи судового експерта. Причому окрема їх частка припадає саме на допущення помилок на цьому етапі проведення експертизи встановлення давності документу – її підготовки та призначення. Адже, як відомо, від належного рівня підготовки та призначення експертизи встановлення давності документу залежить якість проведення експертних досліджень, а значить і можливість забезпечити ефективне та результативне проведення названої судової експертизи. Ось

чому важливу роль у організації проведення судової експертизи, зокрема експертизи встановлення давності документу, слід приділяти виокремленню таких чинників і їх врахуванню з боку органів досудового розслідування та суду під час призначення експертизи, підготовки матеріалів для експертного дослідження. Це може значно скоротити повернення матеріалів без виконання, кількість клопотань про надання документів, покращити організацію роботи експертів, а в остаточному підсумку захистити права громадян та сприяти виконанню завдань правосуддя в цілому [159, с. 107, 112].

Так, у науковій літературі можна знайти результати аналізу матеріалів, які повернено без виконання досліджень, згідно з якими головними причинами прийняття такого рішення були: несплата вартості експертизи; неповнота, непридатність об'єктів дослідження або їх непред'явлення для дослідження; постановка питань за межами компетенції експертів; неправильний вибір виду судової експертизи та черговості проведення експертиз [159, с. 107-110]. В.В. Копча також наводить перелік чинників, від яких суттєво залежить об'єктивність та повнота висновку експерта, а саме – правильне визначення об'єктів дослідження, їх фіксація, вилучення та пакування відповідно до правил та рекомендацій, що розроблені криміналістикою [49, с. 107].

Вищезазначене в повній мірі стосується й особливостей підготовки та призначення експертизи встановлення давності документу, оскільки можливості вирішення завдань щодо визначення давності виконання документів багато в чому залежать від якості підготовки матеріалів для експертизи. Зокрема, А.В. Скрипченко, Д.С. Коровкін, проаналізувавши експертну практику, з'ясували, що однією з причин неможливості встановити час виконання реквізитів – відбитків друкованих форм (печаток, штампів, друкованих текстів) є неподання відповідних порівняльних матеріалів (або подання не в повному обсязі). Можливості встановлення часу виконання реквізитів незадовго до подання документа суду (слідству) за

результатами дослідження летючих компонентів в штрихах реквізитів істотно залежать від протяжності інтервалу між часом виконання реквізитів в документі, що перевіряється, і початком дослідження. Цей інтервал не виправдано збільшується, якщо експерту не дано дозвіл на виробництво вирізок з досліджуваних реквізитів або якщо на експертизу представлений не оригінал, а його копія [136, с. 80-81].

Підсумовуючи вищезазначене, підготовка та призначення експертизи встановлення давності документу як етап тактики проведення цієї судової експертизи відіграє основоположну роль у створенні сприятливих для роботи судового експерта умов, що в свою чергу є способом реалізації гарантій незалежності роботи судового експерта та правдивості висновку експерта. Рішення про призначення експертизи встановлення давності документу повинно бути ситуативно обумовленим і обґрунтованим, а підготовка до її проведення – включати в себе дії з визначення предмету дослідження, виду, часу, черговості призначення названої експертизи, вибору державної судово-експертної установи чи атестованого експерта такої установи, збирання та підготовки об'єктів дослідження.

3.2. Проведення експертизи встановлення давності документу та оформлення висновку експерта

Другим етапом тактики проведення експертизи встановлення давності документу є її безпосереднє проведення та оформлення висновку експерта, який відповідно включає в себе дві стадії, які логічно впливають з його назви, – 1) проведення експертних досліджень з встановлення давності документу, 2) фіксація ходу та результатів експертного дослідження шляхом складання висновку експерта. З урахуванням цього в представленому підрозділі дисертації почергово буде охарактеризована кожна з названих

стадій етапу проведення експертизи встановлення давності документу та оформлення висновку експерта.

Безпосередньо проведення експертизи встановлення давності документу, як невід'ємний елемент відповідної судово-експертної діяльності, розпочинається з моменту отримання відповідною судово-експертною установою документа про призначення судової експертизи та матеріалів, що до нього додаються, і їх передачі відповідному структурному підрозділу експертної установи чи конкретному експертові для організації проведення експертизи. При цьому, якщо матеріали, що надаються безпосередньо ініціатором, надані не в повному обсязі, об'єкти дослідження і зразки не упаковані чи упаковка не забезпечує їх збереження та захист від несанкціонованого доступу, чи не засвідчена особою у передбаченому законодавством порядку, або матеріали не відповідають встановленим до них вимог, що виключає можливість організації проведення судової експертизи, зокрема експертизи встановлення давності документу, то вони не реєструються і невідкладно повертаються ініціатору для усунення виявлених недоліків. У разі ж надходження таких матеріалів засобами поштового зв'язку, кур'єрською або фельд'єгерською службами керівник судово-експертної установи доручає уповноваженій особі повідомити про це ініціатора в телефонному режимі та скласти довідку про невідповідність, один із екземплярів якої разом з матеріалами терміново повертаються ініціаторові для усунення виявлених невідповідностей [113]. Після отримання матеріалів експертизи встановлення давності документу судовий експерт, якому доручено її виконання, проводить дослідження за встановленим алгоритмом дій. Варто зазначити, що факт письмового доручення виконання експертизи встановлення давності документу конкретному судовому (-им) експерту (-ам) державної судово-експертної установи вважається попередженням його (їх) про відповідальність як судового (-их) експерта (-ів), передбачену Кримінальним кодексом України [113; 99; 97; 53].

Проведення дослідження документів при встановленні їх давності відбувається у відповідності до обраної методики проведення судової експертизи задля вирішення поставлених експертних завдань із використанням системи методів і засобів дослідження, визначених такою методикою. Відповідно й алгоритм дій експерта під час проведення експертних досліджень при встановленні давності документу безпосередньо обумовлений і продиктований обраною експертною методикою.

Зокрема, щодо структурної побудови експертного дослідження, то В.В. Копча зауважує, що експертне дослідження є послідовним процесом, який складається з таких стадій: 1) попереднє дослідження доказів, під час якого експерт ознайомлюється з постановою (ухвалою) про призначення експертизи; з'ясовує завдання, зміст і обсяг майбутніх досліджень; оглядає об'єкти дослідження, визначаючи їх відповідність предмету та завданням експертизи, а також їх достатність і придатність для дослідження; висуває експертні версії та складає план дослідження (або ж заявляє клопотання про надання додаткових матеріалів, зразків, або складає мотивоване повідомлення про неможливість проведення експертизи); 2) роздільне дослідження, в ході якого виявляються, фіксуються, детально досліджуються й аналізуються властивості (ознаки) об'єктів дослідження; 3) порівняльне дослідження проводиться з метою порівняння властивостей і знак досліджуваних об'єктів; 4) оцінка результатів і формулювання висновків полягає в тому, що експерт на основі оцінки всієї сукупності загальних та окремих ознак, виявлених у процесі аналізу та порівняння, складає висновок, який власне є короткою аргументованою відповіддю на питання, які були перед ним поставлені [49, с. 109-110].

При цьому незалежно від мети та предмета експертизи встановлення давності документу в кожному конкретному випадку її проведення попереднє дослідження документа є обов'язковою стадією, яку неможливо обійти. Без неї неможливе подальше експертне дослідження, оскільки саме на ній експерт отримує початкову інформацію, ті відомості, які є основою

подальшого дослідження і дозволяють повною мірою дослідити наданий на експертизу об'єкт (об'єкти), обрати відповідну криміналістичну методику [22, с. 12].

Тож на початковій стадії попереднього дослідження судовий експерт ознайомлюється з наданими йому матеріалами, зокрема перевіряє їх відповідність переліку, зазначеному в супровідному листі, ознайомлюється з їх змістом, перевіряє обсяг наданих для дослідження об'єктів і їх відповідність поставленим на вирішення питань. Особливу увагу приділяється перевірці стану та способу упаковки об'єктів, у тому числі порівняльних об'єктів (зразків), дослідження, а також стану та загальних властивостей останніх, про що обов'язково в подальшому необхідно зазначити у висновку експерта, а також зафіксувати за допомогою методів судової фотографії. Ознайомившись зі змістом та обсягом направлених матеріалів експертизи встановлення давності документу, судовий експерт з'ясовує мету дослідження з урахуванням поставлених перед ним на вирішення питань; формує загальну уяву про досліджувані об'єкти, їх ознаки; вирішує питання про достатність наданих для дослідження матеріалів; планує експертне дослідження; обирає методику проведення судової експертизи й у відповідності до неї визначає необхідний комплекс методів дослідження, послідовність їх застосування; вивчає питання необхідності порушення клопотань щодо надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи [97].

Вибір типових та окремих експертних методик і побудова методики конкретного дослідження здійснюється особою, що проводить дану експертизу, в залежності від конкретної експертної ситуації. Остання включає у себе, по-перше, мету дослідження, тобто його кінцеву задачу (те, чого потрібно досягнути в результаті проведення експертизи, очікувану відповідь на питання) і задачі проміжні, тобто підзадачі дослідження, а по-друге, умови, в яких дана мета і задачі повинні бути досягнуті. Ці умови можна розділити на об'єктивні, тобто такі, що відносяться до об'єктів та

зразків дослідження у тому стані, в якому вони надані на експертизу, а також умови технічного оснащення експерта, його інформаційної забезпеченості і т.д., та суб'єктивні – пов'язані із особистими якостями експерта, що проводить дану експертизу. До останніх можна віднести: а) рівень оволодіння спеціальними знаннями, тобто знання експертом предмета свого дослідження, загальної, типових та окремих експертних методик за своєю спеціальністю, а також ознайомлення із сутністю та можливостями деяких методик суміжних галузей знань; б) особистий експертний досвід у практичному застосуванні цих знань, а також вивчення експертної практики, «колективного досвіду» експертів даної спеціальності; в) психологічні якості експерта, його можливості сприйняття та збереження у пам'яті інформації про специфічні властивості та ознаки об'єктів, про методи та особливості методик дослідження, специфіку обробки сприйнятого та вміння скористуватися ним у конкретній експертній ситуації; г) особливості характеру експерта, моральні якості його особистості, що обумовлюють відношення до роботи у цілому та до кожного конкретного дослідження, зокрема; д) фізичний та емоційний стан експерта в момент проведення даної експертизи [6, с. 116-117].

Також стосовно вибору експертної методики заслуговує на увагу наступне твердження. М.Є. Бондар підкреслює роль керівника експертної установи (підрозділу) у даному питанні. Керівник експертної установи (підрозділу) при ознайомленні з висновком експертизи перед направленням його органу, що призначив дану експертизу, може звернути увагу експерта на доцільність використання будь-яких експертних методик для вирішення поставлених питань. Подібні рекомендації, як правило, надаються починаючим експертам, що мають невеликий стаж роботи за спеціальністю. Проте у дискусії з експертом керівник може діяти лише переконанням, посиляючись при цьому на наукові положення, на свої спеціальні знання та власний експертний досвід. Вдаватися же при цьому до адміністративних способів впливу на експерта керівник не має права [170, с. 55; 6, с. 120].

Після стадії попереднього дослідження судовий експерт проводить всебічне і повне вивчення властивостей і ознак досліджуваних об'єктів [113; 99; 97]. Зокрема, визначається вид, назва, розмір і реквізити документа, що досліджується. При цьому, описуючи реквізити документа, експерт зазначає їх вид (друкований чи / та рукописний текст, підпис, відтиск печатки, штампу, факсиміле), розташування, колір барвника речовини, якою він виконаний. Після загального огляду об'єктів дослідження судовий експерт приступає до їх детального дослідження із застосуванням відповідних методів і засобів, у ході якого встановлюються такі ознаки реквізитів документа, як: ступінь проникнення речовини барвника в товщу паперу та рівномірність його розміщення в штриху; наявність і вираженість слідів тиску в штрихах; ширина штрихів та інтенсивність їх забарвленості; наявність блиску в штрихах; розчинність речовини, якою виконані штрихи, в воді й органічних розчинниках; тощо. Під час дослідження листа паперу, на якому виконано представлений для дослідження документ, з'ясовуються наявність і стан забруднень, викривлень (наприклад, короблень у вигляді численних дрібних складок і деформацій) і т. п. Виявлені загальні (форма, розмір, рід, вид тощо) й окремі (характерні властивості тощо) ознаки досліджуваних об'єктів оцінюються з погляду механізму їх утворення, стійкості, індивідуальності та частоти поширеності, на основі чого формуються проміжні висновки [97].

Під час детального дослідження об'єктів при проведенні експертизи встановлення давності документа особливу увагу слід приділяти вивченню процесів старіння представлених документів. Це пояснюється тим, що зовнішній вплив, в залежності від тривалості та інтенсивності дії зовнішніх факторів, може призвести до зміни компонентного складу реквізитів документів, в результаті склад їх компонентів не буде відповідати дійсному часу нанесення цих реквізитів. При вирішенні даного питання необхідний детальний аналіз документа з урахуванням можливих змін його складових в результаті такого впливу, адже однією з основних задач, що ставиться перед

експертами, які проводять вивчення документів на предмет їх придатності до проведення досліджень із встановлення абсолютного часу виконання реквізитів, є виявлення комплексу ознак штучного зістарювання [121; 94, с. 239]. Зокрема, встановлюються ознаки, які вказують на те, чи здійснювався на документ агресивний чи природний термічний вплив, яким чином видозмінилися властивості досліджуваного об'єкта та чи підлягає документ встановленню давності.

З приводу дослідження документів з ознаками штучного зістарювання, то О.О. Посільський, О.С. Родюкова, Г.В. Шовкова зазначають, що сторонній вплив агресивних середовищ на реквізити документа можна виявляти інструментальними методами аналізу за нехарактерною зміною їх морфологічних та фізико-хімічних характеристик. При цьому важливо не лише встановити сам факт дії сторонніх факторів, невластивих для звичайних умов зберігання документів, але й проаналізувати їх вид, характерні ознаки і вплив на зміну властивостей реквізитів документу. Загалом, судові експерти виявлення ознак, невластивих для звичайних умов зберігання документів, розділяють на дві групи: 1) ознаки, що виявляються на основі дослідження його зовнішнього вигляду без пошкодження документу візуально за допомогою криміналістичної лупи, мікроскопу, а також з використанням спеціального обладнання при різних умовах освітлення; 2) ознаки, що виявляються фізико-хімічними методами дослідження переважно при частковому (фрагментарному) знищенні документу на основі аналізу складу та властивостей паперу і реквізитів документів [94, с. 240, 244].

У цілому дослідження документів при проведенні експертизи встановлення давності документу здійснюється за загальним правилом, у відповідності з яким починати дослідження необхідно з методів, що не змінюють первісний зовнішній вигляд та стан документа. Потім застосовуються методи, що вносять у документ мінімальні зміни, після

чого – методи, використання яких призводить до більш суттєвих змін [14, с. 30; 81, с. 252].

На стадії експертного експерименту судовий експерт при встановленні давності документу відтворює певні умови, максимально наближені до тих, у яких відбувалося формування досліджуваних об'єктів; виявляє причинний зв'язок між певними процесами; отримує зразки для порівняльного дослідження; перевіряє експертні версії, що виникли на попередніх етапах дослідження; отримує дані, необхідні для вирішення поставлених запитань; ілюструє перебіг і результат проведеного експерименту; проводить оцінку результатів експерименту з погляду індивідуальності та стійкості відображення виявлених ознак досліджуваних об'єктів. При цьому експеримент проводиться до отримання результату, достатнього для проведення порівняльного дослідження, але не менше трьох разів [113; 97].

Як приклад, з метою встановлення часу виконання підпису судовий експерт визначає у фрагментах штрихів зазначеного реквізиту залишковий вміст фенілгліколя і гліцерину – поширених розчинників, що входять в рецептуру штемпельних фарб, паст для кулькових ручок, чорнила для капілярних ручок і ручок-маркерів. Використання фенілгліколя (феноксіетанолу) і гліцерину як діагностичних компонентів для встановлення давності виконання рукописних реквізитів засноване на їх здатності до поступового випару (тобто зменшення їх залишкового вмісту) в процесі зберігання документа. Тому під час експертного експерименту при проведенні експертизи встановлення давності документу готуються зразки фрагментів штрихів досліджуваного підпису, а також фрагментів паперу на якому виконаний документ, і здійснюється їх хроматографічний аналіз, що дозволяє розділити необхідні компоненти і забезпечити квантування цільових продуктів – фенілгліколя і гліцерину методом внутрішнього стандарту у вигляді триметілсілільного ефіру [38, с. 4-5].

Ще одним прикладом експертного експерименту при проведенні експертизи встановлення давності документу є застосування методу

виготовлення рельєфних копій на пластиліні. Як приклад з експертної практики вирішення питань, пов'язаних зі встановленням відносної давності виготовлення документа та його реквізитів, зокрема проведення експерименту, В.Г. Пелюшок наводить наступний. Для отримання якісних копій штрихів, розташованих з різних боків аркуша, і тих, які мають спільні точки перетину, потрібно, щоб контактна сторона пластиліну мала рівну гладку поверхню. Для досягнення цього пластилін притискається до чистої дзеркальної поверхні. Потім шматочок пластиліну гладкою поверхнею накладається на досліджувану ділянку документа. Вивчення рельєфних копій на пластиліні проводилося в кососпрямованому світлі з використанням лупи 10х та стереоскопічного біноклярного мікроскопа зі збільшенням 16х (для того, щоб краї ділянки перетину штрихів були достатньо видимими). Копіювання штрихів, які мають спільні ділянки перетину, проводилось з обох боків аркуша, що дало змогу більш об'єктивно стверджувати про послідовність виконання записів. Також змінювалися умови проведення експертного експерименту – рукописні записи виконувалися з сильним натиском і з використанням м'якої підкладки [80, с. 177-178].

Після проведення роздільного дослідження та експертного експерименту судовий експерт приступає до порівняльного дослідження, в ході якого порівнюються встановлені загальні й окремі ознаки досліджуваних об'єктів, формуються проміжні висновки й ілюструються його результати. Порівнювання загальних та окремих ознак здійснюється одним або кількома способами: зіставлення, накладення або суміщення [113; 97]. Як приклад, під час встановлення відносної давності документу судовий експерт досліджував експериментально нанесені штрихи рукописних записів (підписів), виконаних на першій, другій і третій сторінках. Зображення вдавнених безбарвних рельєфних штрихів рукописних записів, виявлених на третій сторінці наданого документа, які досліджувалися у кососпрямованих променях, спочатку фіксувалося, після чого шляхом накладання із застосуванням комп'ютерної графічної програми типу «Adobe Photoshop»,

«Photopaint» тощо порівнювалося з рукописними записами на першій сторінці. Аналогічну процедуру було проведено із виявленими фрагментами пасти на третій сторінці, які під час порівняння збіглися з підписом, розташованим на другій сторінці. Для зручності застосування та наочності методу зображення фрагментів штрихів підпису було інвертовано у червоний колір [80, с. 178-179].

Провівши всі необхідні дослідження судовий експерт приступає до такої стадії експертного дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу як оцінка результатів проведеного дослідження та формулювання висновків, на якій здійснюються комплексна оцінка результатів проведеного експертного дослідження, наукове обґрунтування походження встановлених ознак, формулювання висновків. На підставі результатів проведеного дослідження може бути сформульовано такий висновок: 1) категоричний або ймовірний; 2) про неможливість вирішити запитання [113; 97]. У першому випадку судовий експерт встановлює період виконання документа (абсолютний вік) або послідовність виконання реквізитів (відносний вік), а також факт агресивного впливу на документ; у другому – робить висновок про неможливість установити відповідність періоду виконання документу даті, вказаній у документі, чи про неможливість встановити послідовність виконання реквізитів документу із зазначенням причин.

Друга стадія етапу проведення експертизи встановлення давності документу полягає в фіксації ходу та результатів експертного дослідження шляхом складання висновку експерта. Останній є носієм доказової інформації, тому його зміст повинен гарантувати правосуддя від будь-якого викривлення цієї інформації, дати можливість особі чи органу, що призначив експертизу, оцінити умовивід експерта, у необхідних випадках перевірити правильність його висновків шляхом проведення повторної експертизи [6, с. 123].

У ч. 1 ст. 101 КПК України визначається, що висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи. Більше того, у вказаній статті КПК України зазначено, що висновок повинен ґрунтуватися на відомостях, які експерт сприймав безпосередньо або вони стали йому відомі під час дослідження матеріалів, що були надані для проведення дослідження. Експерт дає висновок від свого імені і несе за нього особисту відповідальність. Висновок експерта не може ґрунтуватися на доказах, які визнані судом недопустимими. Також запитання, які ставляться експертові, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта [55].

Висновок експерта як підсумковий документ є логічним завершенням проведення дослідження, зокрема при встановленні давності документу, та його відображенням. Структура висновку експерта включає три розділи – вступна частина, дослідницька частина та висновки. Для висновку експерта, оформленого за результатами проведення експертизи встановлення давності документу, характерним і рекомендованим є оформлення додатків у вигляді фотографій, схем, розрахунків, замалювань тощо [176, с. 186], що надає наочності використаним методам дослідження і отриманим результатам.

Згідно з відомчими нормативно-правовими актами, які визначають порядок проведення судових експертиз, висновок експерта складається з обов'язковим зазначенням його реквізитів (найменування документа, дати та номера складання висновку, категорії експертизи (додаткова, повторна, комісійна, комплексна), виду експертизи (за галуззю знань) та трьох частин: вступної (Вступ), дослідницької (Дослідження) та заключної (Висновки) [99]. Для однозначної ідентифікації висновку експерта, а також забезпечення визнання сторінки як частини висновку експерта та чіткої ідентифікації його закінчення, якщо його обсяг перевищує одну сторінку, на кожній наступній сторінці (угорі ліворуч шрифтом 12 кегля) зазначається «Висновок експерта

від _____ № ___, сторінка (зазначається порядковий номер сторінки та загальна кількість сторінок)». Кожна сторінка висновку експерта підписується виконавцем із зазначенням посади (процесуального статусу), прізвища, ініціалів (унизу аркуша шрифтом 12 кегля, жирний) та засвідчується відбитком печатки підрозділу. Відбиток печатки ставиться так, щоб він охоплював останні кілька літер найменування посади особи, яка підписала документ, але не підпис посадової особи, або на окремо виділеному для цього місці з відміткою «М.П.». Додатки до висновку експерта мають наскрізну з висновком порядкову нумерацію сторінок [113; 97].

Оформлюючи висновок експерта судовий експерт повинен переслідувати ціль, яка полягає у викладі результатів проведених досліджень таким чином, щоб зроблені висновки були зрозумілі особі, яка не володіє спеціальними знаннями. Для цього рекомендується використовувати прості терміни та словосполучення; використовувати короткі пояснення будь-яких незнайомих термінів у дужках відразу після вживання терміну; обмежити використання статистики (будь-яке числове оцінювання доказів, як правило, найкраще «переводити» на словосполучення); використовувати діаграми та фотографії, коли важко пояснити результат лише словами; загальний підсумок формулювати таким чином, щоб він містив стислий огляд кожного із висновків, з якими можна детальніше ознайомитись у тексті висновку [181, с. 230]. У свою чергу О.М. Моїсєєв з метою оптимізації опису об'єктів у висновку експерта пропонує мінімізувати мовні засоби; не вживати неоднозначні терміни й емоційно забарвлені висловлювання; викладати результати дослідження зрозуміло для учасників судочинства, які не мають спеціальних знань і у відповідності до застосованої експертної методики. При цьому вчений відзначає, що мета опису досліджуваного об'єкта у висновку експерта полягає в створенні мовними засобами моделі об'єкта в аспекті вирішуваного експертного завдання, що розв'язується, переконати слідчого (суд, іншого замовника експертизи) у реальності об'єкта

дослідження, а також у дієвості застосованих експертом засобів, забезпеченні науковості та достовірності отриманих результатів [72, с. 101].

Разом із тим, погоджуємося з думкою Л.С. Анохіної, що доступність мови досягається насамперед простотою словникового запасу, яким користуються експерти. Цей запас обов'язково повинен бути пропорційним рівню правової культури учасників судочинства, відповідати загальному рівню їх досвідченості. Проте вимога стосовно доступності викладення тексту експертного документа не повинна бути на заваді повноті, точності та глибині формування експертних висновків, призводити до спрощення та примітивності. Слід пам'ятати при оформленні висновку експерта, зокрема за результатами експертизи встановлення давності документа, що мова експертного документа є тим інформаційним каналом, який доводить до відома всіх учасників процесу результати експертизи, створюючи передумови для прийняття правильного рішення у справі в цілому [2, с. 116-118].

М.Є. Бондар також відзначає, що для забезпечення обґрунтовальної функції експертної методики при складанні висновку експертизи рекомендується наступне:

- 1) при використанні нових методик доцільно наводити дані, що обґрунтовують їх надійність;
- 2) забезпечити наочність результатів застосування тієї чи іншої методики;
- 3) дослідницька частина висновку по можливості повинна бути викладена мовою, зрозумілою для осіб, що не мають спеціальних знань;
- 4) у висновку експерта обов'язково відображаються оціночні судження експерта. Якщо експерт використовує декілька методик для вирішення однієї задачі, то у висновку слід наводити не тільки загальну оцінку результатів їх застосування, але й проміжні оціночні судження по кожній з цих методик. Якщо окремі висновки, яких дійшов експерт, використовуючи декілька методик, різняться за ступенем категоричності, то при формулюванні

загального висновку експерт обов'язково повинен його обґрунтувати, пояснивши при цьому наявну різницю у проміжних висновках [6, с. 123].

Проаналізувавши наукові та нормативно-правові джерела, що визначають питання організації, проведення й оформлення результатів судових експертиз, у тому числі технічних експертиз документів, можна відзначити наступне щодо особливостей оформлення результатів експертного дослідження при встановленні давності документу.

1. Вступна частина повинна містити довідкову інформацію про те, коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта) та на якій підставі була проведена експертиза встановлення давності документу; справу, за якою вона призначена; попередження (обізнаність) експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку за статтею 384 КК України або за відмову від надання висновку за статтею 385 КК України; місце і час проведення експертизи; хто був присутній при проведенні експертизи; перелік об'єктів (у тому числі зразків) дослідження, спосіб доставки та вид їх упаковки; перелік питань, що були поставлені експертові; перелік та опис отриманих експертом матеріалів; перелік питань, що були поставлені експертові, та питання, які вирішуються експертом у порядку експертної ініціативи (якщо таке розглядалось); направленні клопотання експерта про надання додаткових матеріалів, дата надходження додаткових матеріалів або відомостей про наслідки розгляду клопотання; обставини справи, які мають значення для надання висновку, з обов'язковим зазначенням джерела їх отримання; проведення первинної (попередньої) експертизи (експертиз – у разі проведення додаткових або повторних експертиз); матеріали, які були використані експертом (нормативні акти, методики, рекомендована науково-технічна та довідкова література, інші інформаційні джерела); наявність чи відсутність дозволу від ініціатора на повне або часткове знищення об'єкта дослідження або зміну його стану чи властивостей та дані про порушене

клопотання щодо надання відповідного дозволу та стан його задоволення; використані технічні засоби [6; 99; 97; 55; 53].

2. У дослідницькій частині здійснюється докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка. Зокрема, зазначаються відомості про стан досліджуваних об'єктів (їх загальні й окремі ознаки, наявність ознак агресивного впливу на них); методи, засоби й умови дослідження; кількість експертних експериментів, матеріали та прилади, використані під час їх проведення; результати та способи їх фіксації; основні ознаки та властивості порівняльних матеріалів; перебіг порівняльного дослідження. Окрім того, в зазначеній частині висновку експерта наводяться посилання на ілюстрації, додатки та необхідні роз'яснення до них, а також здійснюється експертна оцінка результатів дослідження. У разі неможливості вирішити поставлені перед експертом питання зазначаються причини, з яких вони не вирішувалися. Якщо під час проведення експертизи або експертного дослідження експерт виявить факти або відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не ставилися запитання, експерт має право зазначити про них у своєму висновку. Також необхідно зазначити відомості про кількість об'єктів або їх частин, використаних для проведення дослідження, пошкоджених або знищених під час проведення дослідження, характер спричинених змін, кількість об'єктів або їх частин, що повертаються ініціаторові, упакування об'єктів (вид упакування, зміст написів, кількість і належність підписів, відбитків печаток, вміст упакування, у якому об'єкти надійшли на дослідження), подальший рух об'єктів дослідження, первісне упакування (бирки). При цьому опис процесу застосовування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів можуть обмежуватись викладенням кінцевих результатів. У зазначених випадках графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів мають зберігатись у наглядових експертних провадженнях і на вимогу органу (особи), який (яка) призначив (-ла)

експертизу (залучив (-ла) експерта), можуть надаватись їм для ознайомлення [113; 99; 97; 55].

3. У заключній частині викладаються висновки за результатами дослідження у вигляді обґрунтованих відповідей на поставлені питання в послідовності, що визначена у вступній частині. На кожне з поставлених питань має бути дано відповідь по суті або вказано, з яких причин неможливо його вирішити. Якщо заключний висновок не може бути сформульований у стислій формі, допускається посилання на результати досліджень, викладені у дослідницькій частині [113; 99; 97; 55].

Як уже зазначалося, при оформленні висновку експерта за результатами проведення експертизи встановлення давності документу необхідно використовувати ілюстрування отриманих результатів, які наочно відображають стан наданих об'єктів і їх упаковки; процес дослідження; установлені конкретні властивості (ознаки) об'єктів, зміна їх стану; ознаки об'єктів дослідження, що збігаються або різняться, з розміткою; упакування об'єктів експертного провадження після його завершення [113; 97].

Отже, етап проведення експертизи встановлення давності документу відображає визначений приписами закону й обраною методикою проведення судової експертизи алгоритм дій судового експерта при проведенні експертного дослідження з метою отримання обґрунтованих відповідей на питання стосовно абсолютного та/чи відносного віку документу та оформленні його результатів. Особлива роль відводиться послідовній і детальній фіксації всього процесу експертного дослідження, отриманих результатів (як проміжних, так і кінцевих) і їх оцінки, яка повинна знайти своє відображення у такому процесуальному документі як висновок експерта.

3.3. Оцінка висновку експерта слідчим, судом і його використання у кримінальному провадженні

Висновки експертів згідно з кримінальним процесуальним законодавством України є процесуальними джерелами доказів. Під останніми в кримінальному провадженні розуміють фактичні дані, отримані у передбаченому КПК України порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню [55]. При цьому слідчий і суд не обмежують свою діяльність виключно збиранням доказів, а здійснюють їх перевірку й оцінку. У зв'язку з чим важливого значення набуває висвітлення особливостей такого етапу тактики проведення експертизи встановлення давності документу як оцінка висновку слідчим, судом і його використання у кримінальному провадженні.

Як зазначають Н.О. Кушакова та О.Ю. Холодова, використання висновку експерта спрямоване на виявлення значення засобу доказування для встановлення обставин розслідуваної справи та прийняття суддею подальших рішень [58, с. 91]. Також убачається слушною думка О.М. Моїсєєва, згідно з якою доказове значення експертизи залежить від повноти висновку, аргументованості, а також сприймання його учасниками процесу, які не мають спеціальних знань. Текст висновку експерта як засіб комунікації та взаємодії судового експерта з іншими учасниками слідчо-судового пізнання має відповідати критеріям смислової, комунікативної та структурної єдності. У такий спосіб текст висновку експерта стає важливим елементом у взаємодії слідчого, суду із судовим експертом, невід'ємною ланкою у спілкуванні експерта з іншими процесуальними суб'єктами [72, с. 96-97]. Відповідно ознайомлення з висновком експерта та його оцінка слідчим, судом і подальше використання у кримінальному провадженні є нічим іншим, як однією з форм використання спеціальних знань у

кримінальному провадженні, а також співпраці органу досудового розслідування, суду з експертом як обізнаною особою.

Висновок експерта, як і будь-який інший доказ, підлягає оцінці з боку слідчого і суду, що полягає в перевірці процесуального порядку підготовки, призначення і проведення експертизи; в перевірці повноти висновку; оцінці наукової обґрунтованості висновку; встановлення відносності й допустимості доказових фактів, установлених у перебігу експертного дослідження, та їх місця в системі інших доказів у справі [58, с. 91]. Відповідно до ст. 94 КПК України оцінка такого доказу, як висновок експерта, полягає в тому, що слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють його з точки зору належності, допустимості, достовірності, а в сукупності з іншими зібраними доказами – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. При цьому жоден доказ, у тому числі висновок експерта, не має наперед встановленої сили [55].

Висновок експерта має як особливості, які відрізняють його від інших доказів: якщо дані спеціального характеру (відомості), які містяться у висновку експерта, мають зв'язок із предметом доказування у справі, то вони не можуть бути замінені жодними іншими засобами доказування, оскільки вони або не містять інформації спеціального характеру або містять цю інформацію у такому вигляді, що вимагає застосування спеціальних знань і навичок для її виявлення і надання їй вигляду, доступного для сприйняття, дослідження і оцінки особами, які не мають спеціальних знань (суб'єктами доказування); так і подібні – зокрема, необов'язковість висновку експерта для суду, що означає оцінку його за загальними правилами оцінки доказів [161, с. 6; 75, с. 470]. Окрім того, специфіка висновку експерта як доказу виражається також у тому, що його доказове значення визначається не тільки обставинами, що встановлюються експертом, але й тим, чи входять

вони у предмет доказування у кримінальному провадженні та чи є вони доказовими фактами [22, с. 16].

Для того, щоб використати висновок експерта у кримінальному провадженні слідчий, суд повинні попередньо його вивчити й оцінити. І тільки після встановлення того, що він повністю відповідає всім визначеним критеріям у кримінальному процесуальному законодавстві, щоб вважатися доказом, а також з'ясування того, що всі висновки, сформовані за результатами проведення експертизи встановлення давності документу, є науково обґрунтованими та мотивованими, висновок експерта можна використовувати для побудови подальшої лінії доказування у конкретному кримінальному провадженні. З вищезазначеного помітно, що оцінка висновку експерта взагалі та експертизи встановлення давності документу зокрема передусім є проявом розумової діяльності. Вірно охарактеризувала природу діяльності з оцінки висновку експерта О.П. Полякова, вказавши, що вона за своїм змістом є логічним, розсудливим, мисленнєвим процесом [91, с. 140]. При цьому важко не погодитись з тим, що оцінка висновку експерта є складним процесом, зміст якого переважно залежить від виду експертизи, об'єктів, використаних методів дослідження [68, с. 59].

Не менш важливим є питання про те, що саме потрібно вивчати й аналізувати при оцінці висновку експерта й у чому особливості оцінки висновку експертизи за результатами проведення експертизи встановлення давності документу. З цього приводу в науковій літературі можна зустріти велику кількість думок. Причому їх аналіз указує на те, що вони в основному носять не взаємовиключний, а взаємодоповнюючий характер.

Зокрема, Н.О. Кушакова та О.Ю. Холодова вказують, що в судовій практиці існують такі напрямки оцінки висновку експерта, як: розв'язання питання дотримання законодавства щодо призначення та проведення експертизи; визначення наукової обґрунтованості і вмотивованості висновку; визначення повноти проведеного дослідження, його якості, достатності, наукові методи (наскільки вони відповідають розвитку науки); визначення

обґрунтованості використаних наукових методів; встановлення повноти описаного алгоритму дослідження і результатів дослідження у висновку; встановлення, чи не вийшов експерт за межі своєї компетентності. Вони також відзначають, що оцінка висновку експерта, як доказу, складається з двох етапів: по-перше, визначається наукова достовірність висновків з метою встановлення їх об'єктивності та обґрунтованості; по-друге, здійснюється оцінка доказового значення факту, встановленого висновком експерта [58, с. 91-92].

В.В. Копча зазначає, що під час оцінки висновку експерта слідчий (суд) мають проаналізувати: 1) дотримання процесуального порядку призначення та проведення експертизи (правосуб'єктність, компетентність, незацікавленість експерта, чи не вийшов експерт за межі своєї компетенції), повноту, обґрунтованість і вмотивованість висновку (чи досліджені всі об'єкти, що були надані на експертизу; чи відповів експерт на всі поставлені питання; відсутність суперечностей між окремими частинами висновку, відповідність кінцевих висновків проміжним; достовірність, чіткість, зрозумілість, логічна обґрунтованість висновків. У разі визнання висновку неповним або недостатньо ясным може бути призначена додаткова експертиза або проведено допит експерта); 2) відповідність висновку експерта іншим зібраним у кримінальному провадженні доказам (наявність суперечностей може бути підставою для проведення додаткових слідчих (розшукових) дій або призначення повторної експертизи) [49, с. 113].

У свою чергу О.П. Полякова відзначає, що висновок експерта під час його оцінки перевіряється не тільки на дотримання вимог кримінального процесуального законодавства до підстав і порядку залучення експерта, оформлення та змісту висновку експерта, а й з'ясовуються необхідні відомості про компетентність експерта, повноту використання матеріалів, наданих експерту слідчим і судом, про використання атестованих, сертифікованих і зареєстрованих експертних методик, відсутність протиріч між ходом дослідження та результатами, що є основною частиною висновків

експерта. Безпосередня оцінка самого висновку експерта полягає в аналізі достовірності (повноти) висновку, його допустимості, тобто придатності з точки зору законності джерел і прийомів отримання доказової інформації; аналіз наукової обґрунтованості висновку; аналіз фактичних даних, що містяться у висновку експерта, з точки зору їх належності до справи; аналіз логічної обґрунтованості ходу і результатів експертного дослідження; перевірка відповідності висновків експерта наявними в справі доказам [91, с. 142]. Подібної позиції дотримується М.Г. Щербаковський. На його думку, необхідно розрізняти два аспекти оцінки висновку експерта: по-перше, оцінку безпосереднього висновку експерта як процесуального акту з метою з'ясувати правильність проведення дослідження; по-друге, оцінку встановлених висновком експерта фактів шляхом зіставлення з іншими зібраними доказами для визначення ступеня повноти проведеного дослідження, наукової обґрунтованості підсумкових висновків, перевірки процесуальних вимог призначення і проведення експертизи, достовірності отриманих експертом результатів [174, с. 355-356].

Окрім вищезазначеного, під час оцінки висновку експерта, зокрема за результатами проведення експертизи встановлення давності документу, слідчий, суд звертають увагу не тільки на відображення результатів експертизи в системі інших доказів у справі, а також на рівень його аргументованості та прийнятності для розуміння ним й іншими учасниками кримінального процесу. Зокрема, виходячи з положень теорії аргументації, слідчий (суд) висуває до опису досліджуваного об'єкта у висновку експерта такі вимоги:

- адекватність, тобто експертиза має правильно відображати суттєві ознаки об'єкта. Опис, наданий експертом, може порівнюватися з описами в протоколах слідчих (розшукових) дій та іншими матеріалами справи. Тому учасники кримінального процесу вимагають від експерта відображення суттєвих ознак об'єкта, що сприймаються візуально та не потребують застосування спеціальних знань;

- підтвердження належності до розслідуваної справи, що полягає у відображенні унікальних ознак об'єкта, а саме: опис містить ознаки, що вирізняють наданий об'єкт з кола схожих. Слідчий (суд) очікує від експерта обґрунтування дослідження конкретного об'єкта, зафіксованого в матеріалах справи;

- інформативність опису, що означає аргументацію обрання експертних методик, яким характерна специфічність, тобто потребують актуалізації певних ознак і властивостей досліджуваного об'єкта. Такі ознаки мають бути відображені в тексті експертного висновку і за ними слідчий (суд) може переконатися в тому, що наданий об'єкт придатний для дослідження за обраними методиками [72, с. 97-98].

Як підсумок вищенаведеному варто зазначити, що оцінка висновку експерта є не просто розумовою, а складною та багатогранною діяльністю. Це пояснюється тим, що необхідно встановити, по-перше, наявність підстав для призначення експертизи встановлення давності документу, по-друге, повноту, об'єктивність і наукову обґрунтованість проведеної судової експертизи, по-третє, мотивованість і аргументованість сформованих судовим експертом висновків, по-четверте, відповідність висновку експерта процесуальним критеріям належності, допустимості, достовірності та достатності, по-п'яте, значення для подальшого здійснення кримінального провадження та шляхи його використання в процесі доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК України.

Оцінка висновку експерта, сформованого за результатами проведення експертизи встановлення давності документу, полягає в одночасній перевірці наявності доказових властивостей і відповідності принципам судово-експертної діяльності взагалі й в окресленій сфері зокрема. Тобто слідчий, суд, ознайомившись з висновком експерта звертають увагу на те, чи є він належний, допустимий і достовірний, а також чи експертиза встановлення давності документу відповідає засадам законності, незалежності судового експерта, всебічності, об'єктивності та повноти дослідження, використання

сучасних досягнень науки і техніки, максимальне збереження об'єктів дослідження. У випадку відповідності висновку експерта всім названим критеріям, а саме вимогам діючого законодавства України та експертних методик, слідчий, суд може переконатися в належній якості експертного висновку. У зворотному випадку в них виникає можливість визнати його недостовірним, необґрунтованим і неспроможним для використання в якості доказу в кримінальному провадженні.

В юридичній спеціалізованій літературі пропонується під час оцінки допустимості доказів, у тому числі висновка експерта, у кримінальному провадженні звертати увагу на те, щоб джерело фактичних даних, процесуальна дія, її суб'єкт і порядок проведення були належними [40, с. 43-44]. Іншими словами, експертиза встановлення давності документу повинна бути призначеною для вирішення ситуативно обумовлених завдань розслідування, спрямованих на встановлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, якщо для їх з'ясування необхідні спеціальні знання. Порядок залучення експерта, отримання об'єктів дослідження й інших відомостей, які були надані судовому експерту, повинні здійснюватися у суворій відповідності до положень КПК України. Експертиза встановлення давності документу в свою чергу повинна проводитися з дотриманням вимог законодавства, що регулює суспільні відносини в сфері реалізації судово-експертної діяльності, з використанням сучасних методів і засобів дослідження, які атестовані, сертифіковані та пройшли державну реєстрацію. Проводити експертизу встановлення давності документу повинен виключно атестований судовий експерт державної судово-експертної установи відповідної кваліфікації. Тільки за дотримання названих умов у своїй сукупності буде йти мова про належність, а значить допустимість висновку експерта як доказу.

У ході оцінки висновку експерта слідчий, суд аналізують його зміст, звертаючи увагу на методи, засоби, умови експертного дослідження та послідовність дій судового експерта, а також послідовність викладу в тексті

висновку експерта змісту проведених досліджень, їх повнота та відповідність експертним завданням, що вирішуються, тощо. Таким чином слідчий, суд не тільки ознайомлюються з новим отриманим доказом, а й перевіряють його відповідність приписам закону, а також досягненням науки і техніки.

Під час оцінки висновку експерта слідчий, суд знайомиться з кожною його структурною частиною. Зокрема, під час вивчення вступної частини з'ясовується, чи відповідають: об'єкти дослідження тим, по відношенню до яких було призначено експертизу встановлення давності документу; питання експертним завданням, поставленим перед судовим експертом; представлений і використаний порівняльний матеріал. Також відомості про судового експерта, який проводив експертизу встановлення давності документу, що містяться у вступі висновку експерта, дають змогу з'ясувати питання про компетентність експерта. Під компетентністю судового експерта Є.С. Манько та В.М. Стасюк пропонують розуміти сукупність знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, які є достатніми для здійснення судовими експертами професійних обов'язків, вміння та готовності їх демонстрації та практичного впровадження [67, с. 297-298]. Відповідно уявлення про компетентність експерта, який проводив експертизу встановлення давності документу, можна сформулювати завдяки з'ясуванню відомостей про його освіту, спеціалізацію (експертну спеціальність), кваліфікацію, стаж роботи тощо. Ознайомлення зі змістом дослідницької частини висновку експерта дозволяє слідчому, суду перевірити повноту проведеного дослідження, а також з'ясувати, чи в якості методичного забезпечення експертизи використовувалася офіційно опублікована спеціальна методична література, яка містить сертифіковані, апробовані та рекомендовані до застосування при проведенні експертизи встановлення давності документу методи та методики дослідження. Під час оцінки заключної частини висновку експерта слідчий, суд повинні перевірити, чи сформульовані судовим експертом висновки логічно впливають із

проведеного експертного дослідження й є відповідями на поставлені питання. Потім, проаналізувавши результати оцінки кожної частини висновку експерта відокремлено, слідчий, суд приймає рішення про можливість його використання в якості доказу в кримінальному провадженні, а також напрямки такого використання. Якщо після вивчення змісту висновку експерта в слідчого, суду залишаються незрозумілі питання, то рекомендується допитати експерта з метою отримання на них відповідей. Результати допиту експерта дозволяють більш повно та всебічно оцінити висновок експерта завдяки отриманим роз'ясненням обізнаної особи.

Також, оцінюючи висновок експерта, потрібно виключити можливість експертної помилки, оскільки останні, як зазначають І.Ю. Писарева та Д.В. Громиковський, мають тенденцію переростати в слідчі, комплексні слідчо-прокурорські, судові помилки, які, розвиваючись і ускладнюючись, негативно впливають на процес встановлення об'єктивної істини в судовому процесі. Експертом можуть бути допущені помилки процесуального характеру, гносеологічні й операційні помилки [88, с. 167]. Вказані помилки напрямку залежать від компетентності, професійності та майстерності судового експерта; застосування новітніх та перевірених методів і методик дослідження; використання приладової бази, що забезпечуватиме необхідну точність і достовірність результатів, а також відповідатиме технічним вимогам для визначених досліджень; контролю за якістю проведення досліджень [36, с. 37].

У зв'язку з вищезазначеним при оцінці висновку експерта слідчий, прокурор повинні переконатися, що судовий експерт під час проведення експертизи встановлення давності документу не виходив за межі своєї компетенції; не давав необґрунтованих, недостатньо мотивованих висновків; не формулював висновки з питань, які не потребують володіння спеціальними знаннями; не здійснював самостійно збирання додаткових матеріалів для проведення експертизи; проводив дослідження в тому обсязі, який потрібний для отримання відповідей на поставлені йому питання; дотримувався

установлених законодавством правил складання висновку експерта; не допускав порушення будь-якого логічного закону, правил і схем логіки при формуванні умовиводів під час проведення експертного дослідження; не використовував неіснуючу термінологію; не використовував застарілі та невідповідні методи та методики; не порушував визначеного алгоритму дій; правильно використовував засоби дослідження; використовував придатні засоби дослідження; отримав і використав якісний порівняльний матеріал і т. п. [88, с. 167-168].

За результатами проведення експертизи встановлення давності документу можуть бути сформовані як категоричні, так і ймовірні висновки експерта. При цьому особливу увагу слід звертати на наявність в них ілюстрованого матеріалу, який дозволяє перевірити достовірність виведених висновків. Незалежно від виду висновку експерта, в разі встановлення його належності, допустимості, достовірності та наукової обґрунтованості, він може і повинен бути використаний у доказуванні обставин, що мають значення для кримінального провадження. Звісно пощасливить, якщо висновок є категоричним, оскільки отримані результати експертизи встановлення давності документу в такому випадку характеризуються високим ступенем точності. Це означає, що під час оцінки такого висновку експерта з урахуванням і по відношенню до наявних у кримінальному провадженні доказів, він буде вважатися достатнім для підтвердження чи спростування висунених версій, здійсненої кваліфікації кримінального правопорушення, причетності особи до вчинення протиправного діяння, наявності в конкретних діях певного складу злочину й т. д.

Однак не слід недооцінювати значення ймовірних висновків експерта. Не дарма Р.В. Іванюк, В.Д. Юрчишин зазначають, що достовірно встановлені обставини, які посприяли формуванню ймовірного висновку, можуть бути використані як непрямий доказ, що повинен бути оцінений на підставі принципів оцінки доказів, передбачених законодавством, і відповідно до рішення органу досудового розслідування або суду може бути покладений в

основу рішень, що виносяться [42, с. 75]. При цьому відзначається, що основні причини надання ймовірних висновків криються не в недоліках експертної роботи суб'єктивного характеру чи некомпетентності або несумлінності окремих судових експертів. Вони мають об'єктивний характер і можуть бути наслідком неповноцінності об'єктів, що підлягають дослідженню, відсутності розробленої методики дослідження, неякісної підготовки слідчими або судами матеріалів, наданих на дослідження, недостатньої кількості порівняльних матеріалів тощо [127, с. 45; 51, с. 147; 42, с. 74].

Останній етап тактики проведення експертизи встановлення давності документу передбачає не тільки оцінку висновку слідчим, судом, а і його використання у кримінальному провадженні. Використання висновку експерта за своєю суттю є формою використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Це в свою чергу вказує на необхідність з'ясування абсолютного та/чи відносного віку документу з метою визначення всіх елементів механізму вчиненого кримінального правопорушення, в тому числі в їх взаємозв'язку. Таке встановлення давності документу неможливе без використання спеціальних знань. Так як відомості про вік документу мають важливе значення в процесі доказування, то вони повинні бути отримані у порядку та відповідності до приписів закону для того, щоб мати доказове значення в кримінальному провадженні. Тому після оцінки висновку експерта, якщо слідчий, суд дійдуть висновку, що експертиза встановлення давності документу призначена та проведена згідно з вимогами кримінального процесуального законодавства України та є незалежною, кваліфікованою й об'єктивною, можуть його використовувати в подальшому досудовому розслідуванні. Зокрема, сформовані експертом висновки визначають не тільки наступний напрямок розслідування кримінального правопорушення, а й дозволяють відредагувати план розслідування, визначивши уточнені й оновлені завдання на конкретному етапі розслідування з урахуванням слідчої ситуації, що склалася, та відповідний їм

алгоритм дій. Як приклад, може бути прийняте рішення про проведення інших слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій або застосування заходів забезпечення кримінального провадження. А саме – висновок експерта може бути підставою для призначення інших судових експертиз, у тому числі додаткових чи повторних експертиз встановлення давності документу. Також висновок експерта може пред'являтися під час допиту підозрюваних, обвинувачених, свідків, потерпілих як тактичний прийом, наприклад, викриття неправдивих свідчень, переконання до дачі правдивих показань. Окрім того, висновок експерта в сукупності з іншими доказами, наявними в кримінальному провадженні, може бути взятий за основу для повідомлення особі про підозру, формулювання обвинувачення та винесення судового рішення [143, с. 138-139].

Отже, оцінка висновку експерта слідчим, судом є складним і багатоаспектним розумовим процесом, який полягає у встановленні наявності підстав для призначення експертизи встановлення давності документу; повноти, об'єктивності та наукової обґрунтованості проведеної судової експертизи; вмотивованості й аргументованості сформованих судовим експертом висновків; відповідності висновку експерта процесуальним критеріям належності, допустимості, достовірності та достатності; значення для подальшого здійснення кримінального провадження та шляхів його використання в процесі доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК України. Основними напрямками використання висновку експерта в кримінальному провадженні є внесення змін до плану розслідування; прийняття рішення про проведення інших процесуальних дій; використання тактичного прийому «пред'явлення висновку експерта під час проведення слідчої (розшукової) дії»; використання в обґрунтуванні повідомлення особі про підозру, сформульованого обвинувачення, винесеного судового рішення.

Висновки до розділу 3

1. Обґрунтовано необхідність виокремлювати в тактиці проведення експертизи встановлення давності документу три етапи: підготовка та призначення експертизи встановлення давності документу; проведення експертизи встановлення давності документу та оформлення висновку експерта; оцінка висновку експерта слідчим, судом і його використання в кримінальному провадженні.

Визначено, що підготовка та призначення експертизи встановлення давності документу як етап тактики проведення цієї судової експертизи відіграє основоположну роль у створенні сприятливих для роботи судового експерта умов, що в свою чергу є способом реалізації гарантій незалежності роботи судового експерта та правдивості висновку експерта. Аргументовано, що рішення про призначення експертизи встановлення давності документу повинно бути ситуативно обумовленим і обґрунтованим, а підготовка до її проведення – включати в себе дії з визначення предмету дослідження, виду, часу, черговості призначення названої експертизи, вибору державної судово-експертної установи чи атестованого експерта такої установи, збирання та підготовки об'єктів дослідження.

2. Встановлено, що етап проведення експертизи встановлення давності документу відображає визначений приписами закону й обраною методикою проведення судової експертизи алгоритм дій судового експерта при проведенні експертного дослідження з метою отримання обґрунтованих відповідей на питання стосовно абсолютного та/чи відносного віку документу та оформленні його результатів. Особлива роль відводиться послідовній і детальній фіксації всього процесу експертного дослідження, отриманих результатів (як проміжних, так і кінцевих) і їх оцінки, яка знаходить своє відображення у такому процесуальному документі як висновок експерта.

Визначено, що другий етап тактики проведення експертизи встановлення давності документу включає в себе дві стадії, які логічно впливають з його назви, – 1) проведення експертних досліджень з встановлення давності документу, 2) фіксація ходу та результатів експертного дослідження шляхом складання висновку експерта. Охарактеризовано кожен етап вказаного етапу тактики проведення експертизи встановлення давності документу.

3. Констатовано, що оцінка висновку експерта, сформованого за результатами проведення експертизи встановлення давності документу, полягає в одночасній перевірці наявності доказових властивостей і відповідності принципам судово-експертної діяльності, а також досягненням науки і техніки. Оцінка висновку експерта слідчим, судом є складним розумовим процесом, який здійснюється шляхом вивчення його змісту, допиту експерта та співставлення з іншими матеріалами кримінального провадження. Відзначено, що оцінюючи висновок експерта, потрібно виключити можливість експертної помилки.

З'ясовано, що висновок експерта використовується в кримінальному провадженні не тільки для визначення наступного напрямку розслідування кримінального правопорушення, а й для редагування плану розслідування шляхом уточнення завдань на конкретному етапі розслідування з урахуванням слідчої ситуації, що склалася, та визначення відповідного їм алгоритму дій. Зазначено, що основними напрямками використання висновку експерта в кримінальному провадженні є прийняття рішення про проведення інших процесуальних дій; використання тактичного прийому «пред'явлення висновку експерта під час проведення слідчої (розшукової) дії»; використання в обґрунтуванні повідомлення особі про підозру, сформульованого обвинувачення, винесеного судового рішення.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоноване нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в розробленні теоретичних і методичних основ експертизи встановлення давності документу. В результаті проведеного дослідження сформульовано ряд висновків, пропозицій і рекомендацій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

1. Сформульовано визначення поняття експертизи встановлення давності документу. З урахуванням об'єктів і завдань експертизи встановлення давності документу, а також нормативно закріплених переліків видів судової експертизи, встановлено, що вона є підвидом технічної експертизи документів, яка призначається та проводиться в рамках кримінального провадження з ціллю збирання об'єктивних відомостей про механізм учинення кримінального правопорушення.

2. Виокремлено й охарактеризовано об'єкти експертизи встановлення давності документу. Акцентовано увагу, що під час встановлення абсолютної давності документу об'єктами дослідження є такі реквізити документу: текст, виконаний на струйному принтері; рукописний текст і підписи, виконані чорнилами на основі гліколей і водорозчинній основі; відтиски печаток і штампів, виконані штемпельною фарбою; а під час встановлення відносної давності документу – документ з наявними ділянками пересічних штрихів реквізитів (печатки, підпису, тексту); текст, виконаний на електрофотографічному (лазерному) принтері, у випадку відсутності ділянок пересічення.

3. Визначено предмет експертизи встановлення давності документу. Виокремлено й охарактеризовано завдання експертизи встановлення давності документу, які за своїм характером є діагностичними та полягають у визначенні відносної давності як виконання документа в цілому чи його

окремої частини (фрагмента), так і послідовності нанесення штрихів, що перетинаються; встановленні співпадіння часу нанесення відтисків печаток (штампів) з датою виготовлення документа; визначенні абсолютного часу виконання штрихів рукописного тексту; встановленні використання для виготовлення документа способу, який полягає в монтажі з використанням копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки; встановленні факту сторонньої агресивної дії на документ і визначенні придатності вказаного документу для подальшого його дослідження з метою встановлення його давності.

4. Наведено трактування поняття «судово-експертна діяльність в галузі експертизи встановлення давності документа». Визначено складові елементи, які в своїй сукупності формують зміст судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документа, – суб'єкти вказаної діяльності; завдання; діяльність з організації та безпосереднього проведення експертизи встановлення давності документа; нормативно-правове забезпечення; науково-дослідне, методичне й інформаційне забезпечення; фінансове та матеріально-технічне забезпечення. Виокремлено й охарактеризовано принципи судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документа.

5. Встановлено, що під час проведення експертизи встановлення давності документа судовим експертом застосовується система загальних (спостереження; вимірювання; порівняння; моделювання) і спеціальних (візуальні методи дослідження, зокрема у кососпрямованому світлі; фотографічні методи, зокрема зйомка у гамма-променях; мікроскопічні методи; копіювальні методи; люмінесцентні методи; хроматографічні методи; термічна адсорбція; профілографічні методи; механічне видалення верхнього шару на ділянці перетину і т. п.) методів дослідження заради забезпечення вирішення поставлених перед ним завдань. Вказано, що засоби дослідження під час проведення експертизи встановлення давності

документу обираються й використовуються в залежності від того, який метод дослідження застосовується.

6. З'ясовано, що науково-методичне забезпечення судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу є незадовільним. Обґрунтовано необхідність визначення загальних положень методики експертних досліджень при встановленні давності документу. Запропоновано в структурі методики експертних досліджень при встановленні давності документу виокремлювати такі елементи, як: 1) найменування методики й її реєстраційний код, отриманий у результаті атестації та державної реєстрації; 2) сфера застосування методики із зазначенням виду судової експертизи та експертної спеціальності, а також експертних завдання, що вирішуються методикою; 3) перелік об'єктів дослідження, у тому числі порівняльних; 4) методи дослідження, які застосовуються для встановлення абсолютного та відносного віку документу, й умови їх застосування; 5) засоби дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу, а також вказівка їх мінімально необхідних характеристик; 6) порядок проведення експертизи на: початковій стадії попереднього дослідження, стадії роздільного дослідження, стадії експертного експерименту, стадії порівняльного дослідження, стадії оцінки результатів проведеного дослідження та формулювання висновків, стадії оформлення результатів проведеного експертного дослідження.

7. Визначено, що підготовка та призначення експертизи встановлення давності документу як етап тактики проведення цієї судової експертизи відіграє основоположну роль у створенні сприятливих для роботи судового експерта умов, що в свою чергу є способом реалізації гарантій незалежності роботи судового експерта та правдивості висновку експерта. Аргументовано, що рішення про призначення експертизи встановлення давності документу повинно бути ситуативно обумовленим і обґрунтованим, а підготовка до її проведення – включати в себе дії з визначення предмету дослідження, виду, часу, черговості призначення названої експертизи, вибору державної судово-

експертної установи чи атестованого експерта такої установи, збирання та підготовки об'єктів дослідження.

8. Встановлено, що етап проведення експертизи встановлення давності документу відображає визначений приписами закону й обраною методикою проведення судової експертизи алгоритм дій судового експерта при проведенні експертного дослідження з метою отримання обґрунтованих відповідей на питання стосовно абсолютного та/чи відносного віку документу та оформленні його результатів. Особлива роль відводиться послідовній і детальній фіксації всього процесу експертного дослідження, отриманих результатів (як проміжних, так і кінцевих) і їх оцінки, яка знаходить своє відображення у такому процесуальному документі як висновок експерта.

9. Констатовано, що оцінка висновку експерта, сформованого за результатами проведення експертизи встановлення давності документу, полягає в одночасній перевірці наявності доказових властивостей і відповідності принципам судово-експертної діяльності, а також досягненням науки і техніки. Відзначено, що оцінюючи висновок експерта, потрібно виключити можливість експертної помилки.

Зазначено, що основними напрямками використання висновку експерта в кримінальному провадженні є прийняття рішення про проведення інших процесуальних дій; використання тактичного прийому «пред'явлення висновку експерта під час проведення слідчої (розшукової) дії»; використання в обґрунтуванні повідомлення особі про підозру, сформульованого обвинувачення, винесеного судового рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. М.: Норма, 2007. 480 с.
2. Анохіна Л.С. Загальні вимоги до мови експертних документів. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 2 (20). С. 116-118.
3. Арсеньев В.Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы. *Рефераты научных сообщений на теоретическом семинаре криминалистических чтеньях*. Москва, 1979. Вып. 26. С. 3-10.
4. Бараняк В.М. Принцип незалежності судового експерта: аналіз законодавства України у сфері судово-експертної діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 469-472.
5. Белкин Р.С. Курс криминалистики. 3-е изд., доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. 837 с.
6. Бондар М.Є. Проблемні питання застосування експертних методик при проведенні конкретних досліджень. *Криміналістика і судова експертиза*. 2013. № 1 (58). С. 116-124.
7. Бондарь М.Е. О понятии «экспертная методика». *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1990. Вып. 40. С. 13-19.
8. Бордюга Л. Г. Поняття і процесуальна природа судово-екологічної експертизи. *Форум права*. 2009. № 1. С. 70-77. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09blgcee.pdf> (дата звернення: 11.12.2018).
9. Бояренцев В.И. Вера и мораль в творчестве ученого. URL: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/6/articles/sec2/s2a1.html (дата звернення: 13.01.2020).

10. Будзієвський М.Ю. Техніко-криміналістичне дослідження документів на транспортні засоби: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Запоріжжя, 2009. 20 с.
11. Будко Т.В. Місце експертизи спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації (СТЗ) в системі судових експертиз. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Випуск 63. С. 67-80.
12. Бурвиков Н.В. К вопросу о критериях классификационных построений в судебной экспертизе. *Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки*. 2018. № 2-2. С. 37-43.
13. В чем отличия работы конфокального микроскопа от светового? *Четыре глаза*. URL: https://www.4glaza.ru/articles/microscopes_faq_q7/ (дата звернення: 29.01.2020).
14. Викторова Л.Н., Сафроненко Т.И., Юрков И.С. Исследование пересекающихся штрихов. М.: ВНИИ МВД СССР, 1978. 48 с.
15. Вимоги до оформлення документів ДСТУ 4163-2003. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації: наказ Держспоживстандарту України від 07.04.2003 № 55. URL: https://hrliga.com/docs/DSTU_4163-2003.htm (дата звернення: 11.01.2020).
16. Волохова О.В., Егоров Н.Н., Жижина М.В. Криминалистика: учебник / под ред. Е.П. Ищенко. М.: «Проспект», 2011. 349 с.
17. Воробей О.В. Лабораторний практикум з техніко-криміналістичного дослідження документів. К.: НАВС, 2016. 72 с.
18. Воробей О.В. Судово-технічна експертиза документів: основні поняття, виникнення та перспективи розвитку. *Судова практика. Науково-практичний юридичний журнал*. 2010. № 11-12. С. 19-26.
19. Воробей О.В., Кофанов А.В. Техніко-криміналістичне дослідження документів: навч. посіб. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2011. 312 с.
20. Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. Техніко-криміналістичне дослідження документів. Навчально-методичний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 304 с.

21. Гаранін О. Правильно оформлюємо підписи в службових документах. *Секретарь-референт*. 2014. № 07 (138). С. 4-7.
22. Гонгало С. Й. Судова техніко-криміналістична експертиза документів: сучасні можливості дослідження та перспективи розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2013. 22 с.
23. Гонгало С.Й. Сучасний стан техніко-криміналістичної експертизи документів. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2010. № 2. С. 1-11. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n2/10hsyked.pdf> (дата звернення: 14.01.2020).
24. Гончаренко В.Г. Експертизи у судочинстві: наук.-практ. посіб. / За заг. ред. В.Г. Гончаренка, І.В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
25. Господарський процесуальний кодекс України: закон України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
26. Данилович В.Б. Анализ причин, мешающих решению задачи по установлению хронологической последовательности нанесения пересекающихся штрихов реквизитов документов. *Судебная экспертиза*. 2013. № 1 (33). С. 91-98.
27. Деякі питання документування управлінської діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 55. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 46.
28. Експертиза давності документа – питання та відповіді. URL: <https://kise.ua/wp-content/uploads/2019/10/davnost-ynterviu.pdf> (дата звернення: 29.12.2019).
29. Експертиза давності документа. *Науково-дослідна лабораторія судових експертиз*: веб-сайт. URL: <http://ndlse.com.ua/tekhnichna-ekspertyza-dokumentiv/ekspertyza-davanosti-dokumenta.html> (дата звернення: 24.12.2019).
30. Експертиза давності документа. *Протокол*: юридичний інтернет-ресурс. URL: https://protocol.ua/ru/ekspertiza_davnosti_dokumenta/ (дата звернення: 24.01.2020).

31. Експертиза документів на встановлення давності. *Центр експертиз КЕДЦ*: веб-сайт. URL: <http://kedc.org.ua/ekspertyza-dokumentiv/ekspertyza-davnosti/> (дата звернення: 24.12.2019).

32. Експертизи в судовій практиці: навч. посібник / В. Г. Гончаренко та ін. К.: Либідь, 1993. 197 с.

33. Експертна спеціальність 2.1 «Дослідження реквізитів документів». *Експертна служба МВС України. Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр*: офіційний сайт. URL: <https://dnedkc.mvs.gov.ua/експертна-спеціальність-2-1-дослідже/> (дата звернення: 13.01.2020).

34. Експертна спеціальність 2.3 «Дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів». *Експертна служба МВС України. Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр*: офіційний сайт. URL: <https://dnedkc.mvs.gov.ua/експертна-спеціальність-2-3-дослідже/> (дата звернення: 13.01.2020).

35. Євдокіменко С.В. Теорія і практика судово-економічної експертизи: монографія. Харків: Панов, 2016. 540 с.

36. Завдов'єва Ш.Г., Горбенко В.О., Дяченко О.М., Черкашина Н.О. Помилка та її значення в судово-експертній діяльності. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 2 (30). С. 31-39.

37. Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій (ISO/IEC 17025:2005, IDT): ДСТУ ISO/IEC 17025:2006: видання офіційне БЗ № 11-2006/758. Київ: Держспоживстандарт України, 2007. 26 с.

38. Заключение технико-криминалистической экспертизы документов от 13 декабря 213 года № СЭ-001571-НИИ-2-2013. URL: http://sudex.pro/sites/default/files/docs/1632/ted_davnost_01.pdf (дата звернення: 13.02.2020).

39. Заруцький В.А. Автоматизація проведення експертних досліджень. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 1 (23). С. 93-98.

40. Защита по уголовному делу: пособие для адвокатов / под ред. Е.Ю. Львовой. М.: Юристъ, 2002. 216 с.
41. Зиман З.З., Ткаченко М.В., Глушко В.І., Подус Л.П. Методичні вказівки до виконання спеупрактикуму з мікроскопії, спектроскопії та термічного аналізу твердих тіл: 1. Растрова електронна мікроскопія. 2. Рентгеноспектральний мікроаналіз. 3. Електронографія. 4. Методи термічного аналізу. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. 40 с.
42. Іванюк Р.В., Юрчишин В.Д. Сучасна класифікація висновків експерта: криміналістичний і кримінально-процесуальний аспект. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 1 (19). С. 71-79.
43. Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції: монографія / кол. авт. В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, Г.К. Авдєєва та ін.; за ред. В.Ю. Шепітька, В.А. Журавля. Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2017. 260 с.
44. Клименко Н.І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового пізнання. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право)*. 2013. Вип. 2. С. 101-106.
45. Клименко Н.І. Судова експертологія: курс лекцій: навч. посібник. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 521 с.
46. Ковальова В.В. Класифікації та ознаки судової експертизи. *Проблеми розвитку законодавства і правозастосовчої практики: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Тернопіль, 2013. С. 44-47.
47. Кодекс адміністративного судочинства України: закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, 37. Ст. 446.
48. Комаркова Э.Р. Установление относительной давности выполнения реквизитов в документах. *Судебно-экспертная палата: некоммерческое партнерство*. URL: <http://sudex.pro/articles/1830> (дата звернення: 02.02.2020).

49. Копча В.В. Тактика використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Призначення і проведення судових експертиз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2017. Випуск 47. Том 3. С. 107-114.

50. Корухов Ю.Г., Майлис Н.П., Орлова В.Ф. Криминалистическая экспертная диагностика: методическое пособие. М.: РФЦСЭ, 2003. 199 с.

51. Кофанов А.В. Теоретичні та практичні аспекти криміналістичного дослідження гладкоствольної вогнестрільної зброї: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2000. 197 с.

52. Криминалистика: учебник для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Россинская; под ред. заслуженного деятеля науки РФ, проф. Р.С. Белкина. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2008. 992 с.

53. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.

54. Кримінальний процес: підручник / [Ю.М. Грошевий, В. Я. Тацій, А.Р. Туман]; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліною, О.Г. Шилю. Х.: Право, 2013. 824 с.

55. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10. Стор. 474. Стаття 88.

56. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / Бандурка О. М. та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Х.: Право, 2012. Т. 1. 768 с.

57. Куликовська В.С. Встановлення послідовності виконання реквізитів в документах, як один з підходів до вирішення задач по встановленню відносної давності виконання реквізитів в документах. Особливості існуючих методів. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Випуск 63. С. 269-278.

58. Кушакова Н.О., Холодова О.Ю. Особливості оцінки висновку судового експерта як одного з видів доказів у кримінальному, цивільному, адміністративному та господарському судочинстві. *Вісник ОНДІСЕ*. 2018. Випуск 4. С. 91-95.
59. Лисиченко В.К., Липовський В.В. Исправленному верить. К.: Лыбидь, 1990. 128 с.
60. Лиховид І. М. Щодо проблеми самостійності експерта в кримінальному судочинстві. *Криміналістичний вісник*. 2006. №1 (5). С. 30-34.
61. Лобойко Л.М., Черненко А.П. Кримінально-процесуальна регламентація слідчих дій: монографія. Дніпропетровськ, 2006. 168 с.
62. Лозовий А.І., Сімакова-Єфремян Е.Б. Актуальні питання реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності в Україні. *Теорія та практики судової експертизи і криміналістики*. 2014. Випуск 14. С. 157-166.
63. Лопата О.А. Поняття і зміст судово-експертної діяльності. *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2016. Вип. 1 (3). С. 45-51.
64. Лубенцов А.В. Предмет і завдання судової автотехнічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2017. Випуск 17. С. 198-204.
65. Лук'янчиков Б.Є., Лук'янчиков Є.Д., Петряєв С.Ю. Криміналістика: навчальний посібник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. в 2-х частинах. Частина І: Вступ до криміналістики. Криміналістична техніка. Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2017. 374 с.
66. Майлис Н.П. Введение в судебную экспертизу: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 02.11.00 «Юриспруденция». М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. 112 с.

67. Манько Є.С., Стасюк В.М. Щодо компетентності судового експерта. *Вісник ОНДІСЕ*. 2019. Випуск 5. С. 296-298.
68. Меленевська З.С., Садченко О.О. Оціночна діяльність експерта-почеркознавця як основний компонент діяльності судового експерта. *Криміналістичний вісник*. 2011. № 2 (16). С. 58-66.
69. Методика визначення абсолютного віку документів / Міністерство юстиції України, КНДІСЕ. Москва, 2001. (Реєстр методик проведення судових експертиз; 2.1.16).
70. Методика встановлення змін хімічного складу барвників речовин у часі / Міністерство юстиції України, КНДІСЕ, Київ, 2015. (Реєстр методик проведення судових експертиз; 8.11.41).
71. Мікроскоп люмінесцентний MICROmed XS-3320. *УКРВЕТ*. URL: <https://ukrvet.ua/ua/mikroskop-luminestsentnyy-micromed-xs-3320/> (дата звернення: 19.01.2020).
72. Моїсєєв О.М. Оптимізація опису об'єктів у висновку експерта. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 1 (17). С. 96-101.
73. Назаров О.А. Проблемні питання порядку проведення атестації судових експертів-психологів відповідно до чинного законодавства України. *Наука і освіта*. 2014. № 7. С. 123-127.
74. Наранович О.В. Установлення послідовності виконання штрихів за відсутності ділянок їх взаємного перетину. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Випуск 16. С. 209-214.
75. Несімко О. Особливості висновків, які виносяться експертами. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 865. С. 467-473. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.23939/law2017.865.467>.
76. Оганян Л. Основные положения криминалистической экспертизы письма, применительно к рукописям, выполненным на армянском языке: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.717. Одесса, 1970. 25 с.

77. Ольховенко С.І. Проблемні аспекти створення та використання експертних методик проведення судових експертиз. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Випуск 3. URL: <http://ndekc-zakarpattyia.org/science/751/> (дата звернення: 02.02.2020).

78. Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л.М. Головченко, А.І. Лозовий, Е.Б. Сімакова-Єфремян та ін. Х.: Право, 2016. 928 с.

79. Паладійчук О.Ю. Значення судової експертизи у вирішенні завдань кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Випуск 34. Том 3. С. 87-89.

80. Пелюшок В.Г. Можливості вирішення питань, пов'язаних зі встановлення відносної давності виготовлення документа та його реквізитів. Окремі випадки з експертної практики. *Криміналістичний вісник*. 2011. № 1 (15). С. 176-180.

81. Пелюшок В.Г. Особливості дослідження різного роду штрихів, що перетинаються зі штрихами, нанесеними електрофотографічним способом. *Криміналістика і судова експертиза*. 2013. № 1 (58). С. 247-256.

82. Перлін С. Співвідношення судової експертизи та експертного дослідження в діяльності Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 283-287.

83. Пиріг І.В. Поняття та класифікація експертних методик і проблем їх використання в експертній практиці. *Криміналістика і судова експертиза*. 2013. Випуск 1 (58). С. 87-97.

84. Пиріг І.В. Предмет і система судової експертології. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 6. С. 223-231.

85. Пиріг І.В. Принципи судово-експертної діяльності та їх співвідношення з принципами судової експертології. *Правова позиція*. 2016. № 1 (16). С. 106-113.

86. Пиріг І.В. Судова експертологія: проблеми формування предмета та системи науки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 485-493.

87. Пиріг І.В. Щодо питання віднесення судової експертизи до слідчих (розшукових) дій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Випуск 64. С. 58-68. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.03>.

88. Писарева И.Ю., Громыковский Д.В. Сущность экспертных ошибок и основные пути их предупреждения. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 1 (17). С. 166-170.

89. Питання Служби безпеки України: указ Президента України від 02.04.2009 № 213/2009. *Офіційний вісник Президента України*. 2009. № 11. Стор. 19. Стаття 338.

90. Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: наказ Міністерства внутрішніх справ від 03.11.2015 № 1343, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 06.11.2015 за № 1390/27835. *Офіційний вісник України*. 2015. № 92. Стор. 342. Стаття 3149. Код акта 79487/2015.

91. Полякова О.П. Исследование и оценка адвокатом экспертного заключения. *Криміналістичний вісник*. 2012. № 2 (18). С. 137-145.

92. Попович І.І. Плюралізм думок щодо поняття документу у криміналістиці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2011. Випуск 15. С. 95-98.

93. Попович І.І. Проблеми визначення предмета судово-технічної експертизи документів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 326-328.

94. Посільський О.О., Родюкова О.С., Шовкова Г.В. Можливості дослідження документів з ознаками штучного зістарювання. *Криміналістика і судова експертиза*. 2017. Вип. 62. С. 237-246.

95. Принципи судово-експертної діяльності. *Судова незалежна експертиза в Україні*. URL: <https://ekspertiza.com.ua/uk/tse-korisno-znati/109-printsipi-sudovo-ekspertnoji-diyalnosti> (дата звернення: 13.01.2020).

96. Про Державну прикордонну службу України: закон України від 03.04.2003 № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 27. Ст. 208.

97. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.2017 № 591, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 18.08.2017 за № 1024/30892. *Офіційний вісник України*. 2017. № 73. Стор. 24. Стаття 2254. Код акта 87219/2017.

98. Про затвердження Інструкції про порядок проведення судових експертиз та експертних досліджень паспортних документів Головним експертно-криміналістичним центром Державної прикордонної служби України: наказ Міністерства внутрішніх справ від 18.11.2013 № 1109, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 09.12.2013 за № 2086/24618. *Офіційний вісник України*. 2013. № 99. Стор. 157. Стаття 3650. Код акта 70763/2013.

99. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 03.11.1998 за № 705/3145. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Стор. 172. Стаття 1715. Код акта 6348/1998.

100. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки

України: наказ Центрального управління Служби безпеки України від 29.05.2015 № 371, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 22.06.2015 за № 738/27183. *Офіційний вісник України*. 2015. № 56. Стор. 131. Стаття 1844. Код акта 77712/2015.

101. Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз: наказ Міністерства юстиції України від 30.07.2010 № 1722/5. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v1722323-10> (дата звернення: 03.02.2020).

102. Про затвердження Положення про Головний експертно-криміналістичний центр Державної прикордонної служби України: наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 11.08.2010 № 617, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 02.09.2010 за № 770/18065. *Офіційний вісник України*. 2010. № 68. Стор. 134. Стаття 2478. Код акта 52680/2010.

103. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 04.03.2015 за № 249/26694. *Офіційний вісник України*. 2015. № 17. Стор. 278. Стаття 468. Код акта 75939/2015.

104. Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та атестацію судових експертів Експертної служби МВС: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 08.02.2017 № 102, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 01.03.2017 за № 275/30143. *Офіційний вісник України*. 2017. № 29. Стор. 114. Стаття 863. Код акта 85452/2017.

105. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційну комісію Служби безпеки України та атестацію судових експертів: наказ Центрального управління Служби безпеки України від 24.12.2014 № 855, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 16.01.2015 за № 44/26489.

Офіційний вісник України. 2015. № 9. Стор. 91. Стаття 255. Код акта 75553/2015.

106. Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію та атестацію судових експертів Державної прикордонної служби України: наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 23.11.2010 № 891, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 10.12.2010 за № 1246/18541. *Офіційний вісник України*. 2010. № 96. Стор. 87. Стаття 3426. Код акта 53907/2010.

107. Про затвердження Положення про Координаційну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.1994 № 778. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/778-94-п> (дата звернення: 21.01.2020).

108. Про затвердження Положення про науково-консультативну та методичну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України: наказ Міністерства юстиції України від 27.03.2012 № 470/5, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 28.03.2012 за № 460/20773. *Офіційний вісник України*. 2012. № 27. Стор. 14. Стаття 1016. Код акта 61031/2012.

109. Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз: постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 № 595. *Офіційний вісник України*. 2008. № 49. Стор. 33. Стаття 1585. Код акта 43547/2008.

110. Про затвердження Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів: наказ Міністерства юстиції України від 29.03.2012 № 492/5, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 30.03.2012 за № 484/20797. *Офіційний вісник України*. 2012. № 27. Стор. 18. Стаття 1017. Код акта 61046/2012.

111. Про затвердження Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз: наказ Міністерства юстиції України від 02.10.2008 № 1666/5, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 02.10.2008 за

№ 924/15615. *Офіційний вісник України*. 2008. № 77. Стор. 33. Стаття 2588. Код акта 44596/2008.

112. Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях: наказ Міністерства юстиції України від 18.06.2015 № 1000/5, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 22.06.2015 за № 736/27181. *Офіційний вісник України*. 2015. № 52. Стор. 538. Стаття 1699. Код акта 77495/2015.

113. Про затвердження Тимчасової інструкції з організації, проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС: наказ Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України від 11.11.2016 № 64н. URL: https://dndekc.mvs.gov.ua/wp-content/uploads/2018/06/Nakaz_11.11.20161.pdf (дата звернення: 13.01.2020).

114. Про метрологію та метрологічну діяльність: закон України від 05.06.2014 № 1314-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 30. Ст. 1008.

115. Про наукову і науково-технічну діяльність: закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 3. Ст. 25.

116. Про Службу безпеки України: закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382.

117. Про судово-експертну діяльність в Україні: проект закону України від 30.03.2017 № 6264. *Ліга Закон*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH4U000A.html (дата звернення: 16.01.2020).

118. Про судову експертизу: закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232.

119. Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ: постанова Кабінету Міністрів України від 20.06.2000 № 988. *Офіційний вісник України*. 2000. № 25. Стор. 125. Стаття 1055. Код акта 16132/2000.

120. Прохоров-Лукін Г. Судова експертиза: поняття та види об'єктів інтелектуальної власності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2016. № 6. С. 17-24.

121. Прохоров-Лукін Г.В., Юрченко О.Б., Цимбал О.В. Методика визначення абсолютного віку документів: звіт про НДР. К.: КНДІСЕ, 2001. 73 с.

122. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua/search/1> (дата звернення: 13.02.2020).

123. Родюкова О.С., Шовкова Г.В. Питання необхідності встановлення факту сторонньої агресивної дії на документи. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Випуск 63. С. 377-384.

124. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.02.1993 109-р (Для службового користування). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/109-93-p> (дата звернення: 02.02.2020).

125. Російська Е. Р. Сучасні проблеми використання спеціальних знань у кримінальному та цивільному судочинстві. *Судова реформа в Україні: проблеми оновлення процесуального законодавства*: матеріали науково-практичної конференції. Миколаїв, 2001. С. 32-41.

126. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. М.: Норма, 2005. 656 с.

127. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе. М.: Право и закон, 1996. 224 с.

128. Рувін О.Г., Палеха Ю.І., Полтавський А.О., Рудницька Я.Р. Поняття експертної методики як документа, його структура з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні. *Криміналістика і судова експертиза*. 2013. № 1 (58). С. 124-130.

129. Рувін О.Г., Полтавський А.О., Назаров В.В., Гамов Д.Ю., Лінючев Г.В., Посільський О.О. До питання щодо структури та змісту експертної методики з урахуванням вимог стандартів управління якістю,

адаптованих в Україні. *Криміналістика і судова експертиза*. 2013. Вип. 1 (58). С. 97-115.

130. Сегай М.Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків: Право, 2003. Вип. 3. С. 25-32.

131. Сегай М.Я. Судова експертологія – наука про судово-експертну діяльність. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2 (33)-№ 3 (34). С. 740-762.

132. Сезонов В. Загальна характеристика методів комплексного експертно-криміналістичного дослідження транспортних засобів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 336-340.

133. Сезонов В. Сутність і значення комплексного експертно-криміналістичного дослідження транспортних засобів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 313-317. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.58>.

134. Сезонов В.С. Комплексне експертно-криміналістичне дослідження транспортних засобів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2018. 255 с.

135. Сімакова-Єфремян Е.Б., Балинян Т.Є., Дереча Л.М. Про критерії оцінювання методик проведення судових експертиз в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Випуск 10. С. 151-161.

136. Скрипченко А.В., Коровкин Д.С. Техничко-криминалистическая экспертиза документов: учебник. СПб.: Санкт-Петерб. ун-т МВД России, 2014. Ч. II. 212 с.

137. Скрипченко А.В., Коровкин Д.С., Техничко-криминалистическая экспертиза документов: учебник. СПб: Санкт-Петерб. ун-т МВД России, 2014. Ч. I. 223 с.

138. Слободян Я.І. Методики проведення судових експертиз: проблемно-орієнтувальний аналіз. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 1 (29). С. 265-272.

139. Снігерьев О.П., Андренко С.О. До питання з визначення поняття судової експертизи в адміністративному провадженні (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Випуск 18. С. 231-240. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.25>.

140. Спеціальні засоби митного контролю. *Технічне забезпечення митного контролю. Хмельницький національний університет*. URL: http://dn.khnu.km.ua/dn/k_default.aspx?M=k0608&T=06&lng=1&st=0 (дата звернення: 02.02.2020).

141. Стратонов С.Ю. Завдання експертизи встановлення давності документу. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Випуск 6. Спецвипуск. С. 129-134.

142. Стратонов С.Ю. Об'єкти експертизи встановлення давності документу *Науковий журнал «Право і суспільство»*. 2020. № 2. С. 211-215.

143. Стратонов С.Ю. Оценка заключения эксперта по результатам экспертизы установления давности документа и его использование в уголовном производстве. *Право и Закон*. 2019. № 2. С. 133–139.

144. Стратонов С.Ю. Питання вибору методів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу. *Правова освіта: науковий погляд молодих вчених*: матеріали науково-практичної конференції до Міжнародного дня освіти (м. Київ, 24 січня 2020 р.). – Київ: Громадська організація «Фундація науковців та освітян», 2020. С. 45-48.

145. Стратонов С.Ю. Поняття експертизи встановлення давності документу, її місце в системі судових експертиз і значення у кримінальному провадженні. *Наукового вісника публічного та приватного права*. 2019. № 5-6/2019. С. 162-166.

146. Стратонов С.Ю. Поняття та зміст судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 1. Том 4. С. 170-175.

147. Стратонов С.Ю. Предмет експертизи встановлення давності документу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск 2. Том 3. С. 101-106.

148. Стратонов С.Ю. Принципи судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. *Актуальні проблеми правової науки в сучасних умовах: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (16 травня 2019 року) / Редкол.: Почтовий М.М. (гол. ред.) та ін. Кривий Ріг : КФ ДДУВС, 2019. С. 131-134.*

149. Стратонов С.Ю. Про загальні положення методики експертних досліджень при встановленні давності документу. *Становлення та розвиток наукових досліджень: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої Дню науки України (м. Київ, 20-21 травня 2016 р.)*. Київ: ГО «Фундація науковців та освітян», 2016. С. 89-92.

150. Стратонов С.Ю. Суб'єкти судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності та використання спеціальної техніки : матеріали Круглого столу присвяченого «Тижню права» (Дніпро, 6 груд. 2018 р.)*. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 168-170.

151. Стрілець Г.О. Генезис системи судово-експертних установ в Україні та напрямки їх діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2009. 10 с.

152. Суб'єкти судово-експертної діяльності, їх статус та повноваження. *Міністерство юстиції: офіційний сайт*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_46804 (дата звернення: 29.01.2020).

153. Суди визначили, як подолати монополію на проведення судової експертизи. URL: <https://nise.com.ua/sudi-viznachili-yak-podolati-monopoliyu-na-provedennya-sudovoji-ekspertizi> (дата звернення: 01.02.2020).

154. Судово-експертна діяльність як особливий вид діяльності. *Київський науково-дослідний інститут судових експертиз: офіційний сайт*.

URL: <https://kndise.gov.ua/news/news-view/c-sudovo-ekspertna-dialnist-ak-osoblivij-vid-dialnosti> (дата звернення: 21.01.2020).

155. Теорія та практика проведення судових експертиз за напрямком інженерних, економічних, товарознавчих видів досліджень та оціночної діяльності: монографія / за редакцією проф. Хомутенко В. П., к.ю.н. Костіна О. Ю. Одеса, 2018. 274 с.

156. Техничко-криміналістическая експертиза документів: учебник / под ред. В.Е. Ляпичева, Н.Н. Шведовой. Волгоград: ВА МВД России, 2005. 268 с.

157. Ткаченко Н.М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 180 с.

158. Топорова М.В. Криміналістическая експертиза установления относительной давности выполнения реквизитов документов: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2014. 202 с.

159. Трофименко Н.С. Питання призначення та проведення деяких видів судових експертиз (за матеріалами узагальнення експертної практики). *Вісник Академії митної служби України*. Серія «Право». 2013. № 1 (10). С. 107-112.

160. Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України. Про інститут. *Служба безпеки України*: офіційний веб-сайт. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/pages/278> (дата звернення: 02.02.2020).

161. Ходанович В.О. Проблеми правового інституту судової експертизи у цивільному процесі України. *Часопис Академії адвокатури*. 2013. № 21. С. 1-6.

162. Цивільний процесуальний кодекс України: закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

163. Цимбал О.В. Методичні рекомендації з встановлення часу виконання записів та реквізитів у документах: звіт про НДР. К.: КНДІСЕ, 2012. 31 с.
164. Черткова Т.Б., Тросман Э.А. Современные возможности судебно-технической экспертизы документов. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2006. № 2 (2). С. 80-88.
165. Шерстюк В.М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2017. 21 с.
166. Шляхов А. Р. Предмет и система криминалистической экспертизы. *Вопросы криминалистической экспертизы и правовой кибернетики*. Москва: Труды ВНИИСЭ, 1971. Вып. 3. С. 1-25.
167. Шляхов А.Р. О предмете и системе теории судебной экспертизы. *Вопросы судебной экспертизы*. Тбилиси, 1962. С. 8-14.
168. Шляхов А.Р. Общие положения методики криминалистической экспертизы: учебно-методическое пособие. М.: Высшие курсы усовершенствования юристов Министерства юстиции РСФСР, МЮ РСФСР, 1961. 120 с.
169. Шляхов А.Р. Предмет некоторых видов судебной экспертизы. *Вопросы криминалистики*. 1963. № 8-9. С. 19-25.
170. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза. Организация и проведение: учебное пособие. М.: Юридическая литература, 1979. 168 с.
171. Щербаковский М.Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использовани: учеб-практ. пособие. Х.: Эспада, 2005. 544 с.
172. Щербаковський М.Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 177-185.
173. Щербаковський М.Г. Інформація як підстава диференціації предмета та об'єктів судових експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2017. Вип. 17. С. 139-146.

174. Щербаковський М.Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків: В деле, 2015. 560 с.
175. Щербаковський М.Г. Типові завдання судово-експертного дослідження. *Право і Безпека*. 2016. № 4 (63). С. 6-11.
176. Щербаковський М.Г., Разумов Е.О., Волкова А.Е. Криміналістична тактика. Навчальний посібник з підготовки до практичних занять з криміналістики. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2008. 256 с.
177. Экспертиза давности документа. *Киевское независимое судебно-экспертное учреждение*: веб-сайт. URL: <https://kise.ua/ru/ekspertiza-davnosti-dokumenta-2/> (дата звернення: 24.12.2019).
178. Экспертиза срока давности изготовления документов. *Независимая экспертиза. Автономная некоммерческая организация. Консалтинговый центр*: веб-сайт. URL: http://anone.ru/ekspertiza_davnosti_dokumentov (дата звернення: 28.12.2018).
179. Юнацький О.В. Конспект лекцій з дисципліни «Експертологія». Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 150 с.
180. Юрченко О.Г., Родіонов В.М. Методичні вказівки до вивчення курсу «Хроматографічні методи розділення органічних сполук» для студентів спеціальності «Хімічна технологія органічних речовин». К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка»», 2008. 130 с.
181. Michael Allen. Foundations of forensic document analysis : theory and practice. 2016 by John Wiley & Sons, Ltd. 277 p. (Essentials of forensic science).
182. QP Toolbox. *Quality Progress. The official publication of ASQ*. 2001. March. URL: <http://asq.org/quality-progress/2001/03/qp-toolbox.html> (дата звернення: 01.02.2020).
183. Regula 1005 Лупа криміналістична. *ЕКСПЕРТНІ СИСТЕМИ. Антитерористичне та криміналістичне обладнання*. URL: <http://es->

trade.kiev.ua/uk/forensic_magnifier_regula_1005.6X6KDP/ (дата звернення: 19.01.2020).

184. Regula 4077; 4177 Лупи відеоспектральні люмінесцентні. *ЕКСПЕРТНІ СИСТЕМИ. Антитерористичне та криміналістичне обладнання.* URL: http://es-trade.kiev.ua/uk/spectral_luminescent_magnifier_regula_4177.6X6KFP/ (дата звернення: 19.01.2020).

185. Regula 4305DMH Відеоспектральний компаратор. *ЕКСПЕРТНІ СИСТЕМИ. Антитерористичне та криміналістичне обладнання.* URL: http://es-trade.kiev.ua/uk/video_spectral_comparator_regula_4305m_4305mh_4305dmh.6X6KF6/ (дата звернення: 19.01.2020).

186. Regula 5001MK.01 Мікроскоп спектральний люмінесцентний. *ЕКСПЕРТНІ СИСТЕМИ. Антитерористичне та криміналістичне обладнання.* URL: http://es-trade.kiev.ua/uk/spectral_luminescent_microscope_regula_5001mk_01.6X6KFt/ (дата звернення: 19.01.2020).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Список публікацій здобувача за темою дисертації

1. Стратонов С.Ю. Поняття та зміст судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 1. Том 4. С. 170-175.
2. Стратонов С.Ю. Предмет експертизи встановлення давності документу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск 2. Том 3. С. 101-106.
3. Стратонов С.Ю. Оценка заключения эксперта по результатам экспертизы установления давности документа и его использование в уголовном производстве. *Право и Закон*. 2019. № 2. С. 133–139. (Кыргызская Республика)
4. Стратонов С.Ю. Завдання експертизи встановлення давності документу. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Випуск 6. Спецвипуск. С. 129-134.
5. Стратонов С.Ю. Поняття експертизи встановлення давності документу, її місце в системі судових експертиз і значення у кримінальному провадженні. *Наукового вісника публічного та приватного права*. 2019. № 5-6/2019. С. 162-166.
6. Стратонов С.Ю. Об'єкти експертизи встановлення давності документу *Науковий журнал «Право і суспільство»*. 2020. № 2. С. 211-215.

7. Стратонов С.Ю. Про загальні положення методики експертних досліджень при встановленні давності документу. *Становлення та розвиток наукових досліджень: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої Дню науки України* (м. Київ, 20-21 травня 2016 р.). Київ: ГО «Фундація науковців та освітян», 2016. С. 89-92.

8. Стратонов С.Ю. Суб'єкти судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності та використання спеціальної техніки* : матеріали Круглого столу присвяченого «Тижню права» (Дніпро, 6 груд. 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 168-170.

9. Стратонов С.Ю. Принципи судово-експертної діяльності в галузі експертизи встановлення давності документу. *Актуальні проблеми правової науки в сучасних умовах: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції* (16 травня 2019 року) / Редкол.: Почтовий М.М. (гол. ред.) та ін. Кривий Ріг : КФ ДДУВС, 2019. С. 131-134.

10. Стратонов С.Ю. Питання вибору методів дослідження при проведенні експертизи встановлення давності документу. *Правова освіта: науковий погляд молодих вчених: матеріали науково-практичної конференції до Міжнародного дня освіти* (м. Київ, 24 січня 2020 р.). – Київ: Громадська організація «Фундація науковців та освітян», 2020. С. 45-48.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні результати дисертації оприлюднювались на:

1. Міжнародній науково-практичній конференції «Становлення та розвиток наукових досліджень», м. Київ, 20-21 травня 2016 року, форма участі – заочна.

2. Круглому столі «Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності та використання спеціальної техніки», м. Дніпро, 6 грудня 2018 року, форма участі – очна.

3. Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правової науки в сучасних умовах», м. Кривий Ріг, 16 травня 2019 року, форма участі – очна.

4. Науково-практичній конференції до Міжнародного дня освіти «Правова освіта: науковий погляд молодих вчених», м. Київ, 24 січня 2020 року, форма участі – заочна.

Акти впровадження

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА

04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс. 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/205-1-19

„11” 06 2020 р.

ДОВІДКА

впровадження результатів дисертаційного дослідження
Стратонова Станіслава Юрійовича у законотворчу діяльність

Інформуємо, що наукові положення дисертаційного дослідження здобувача кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ Стратонова Станіслава Юрійовича на тему «Теоретичні та методичні основи експертизи встановлення давності документу», були подані у вигляді обґрунтованих пропозицій до законодавства України.

Вважаємо, що положення дисертаційного дослідження Стратонова Станіслава Юрійовича на здобування наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) є актуальними, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичне значення та характеризуються науковою новизною і можуть бути враховані Інститутом законодавства Верховної Ради України у процес вдосконалення чинного законодавства України.

Вчений секретар

О.М. Биков

